क्रम सं० ______

प्रवेश सं० १५६३५ विषयः वेदः

ग्रन्थकार ______

नाम चातुर्मास्यप्रयोगः

पत्र सं० १-५०

अक्षर सं० (पंक्तौ) ४४ पंक्ति सं० (पृष्ठे) १०

श्लोक सं० ______

आधारः कागज

आकार: ९.२" × ४"

लिपिः दे०ना०

चि० विवरणम् ______

बी० एस० यू० पी०—७७ एस० सी० ई०—१९५१—५० ०००

003673

नं. १२२९

प्रो. प्र.

Indira Gandhi National Centre for the Arts

[illegible]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ चातुर्मास्यानि तत्प्रयोगप्रकारद्वयमुक्तमापस्तंबेन फाल्गुन्यां वैश्वदेवेनेष्ट्वा तत
श्चतुर्षु चतुर्षु मासेष्वेकैकं पर्वेत्येकः । वसंते वैश्वदेवेन प्रावृषि वरुणप्रघासैः शरदि साकमेधैरिति द्वितीयः । अ
स्मिन्पक्षे नक्षत्रद्वयं नर्गते यस्मिन्कस्मिंश्चित्पर्वणि वैश्वदेवाद्यनुष्ठानं न वैश्वाद्यादरः । तत्रापि फाल्गुन्यामुत्तरफ
ल्गुनीयोग एव वैश्वदेवं न पूर्वायोगे । अन्यत्र प्रकारद्वयमुक्तं बोधायनेन द्वादशाहो यथाप्रयोगश्चेति ।
आद्ये प्रथमेहनि वैश्वदेवं । चतुर्थे वरुणप्रघासाः । अष्टमनवमयोः साकमेधाः । द्वादशे शुनासीरीयमिति । द्वि
पक्षे तीये प्रथमद्वितीययोः वैश्वदेववरुणप्रघासौ । तृतीयचतुर्थयोः साकमेधाः । पंचमे शुनासीरीयमिति । न
भरद्वाजः । उदगयन आपूर्यमाणपक्षे समस्तानि तेषां यथापूर्वं निवर्तनं मतेव पनीया यदि द्वादशाहेन
यस्य मालाः प्रदेवे वैश्वानरपार्जन्या द्वितीये वैश्वदेवेन तृतीये चतुर्थे वा परस्य पंचमे वरुणप्रघासैः षष्ठे
सप्तमे वा परस्याष्टमे नवमे साकमेधाः । दशमे एकादशे वा परस्य द्वादशे शुनासीरीयात्त्रयोदशे पशुरिति आस
मासि पक्षे विहितस्य पशोरयमनुवादः । द्वादशाहप्रयोग एव प्रमाणाभावादन्यथाप्रयोगपक्ष इति रुद्रदत्तः ।

द्वादशाहेन चातुर्मास्यसमाप्तिर्यथाप्रयोगेण चेति तन्विरोक्तेः । शिष्टा एतमप्यनुमन्यंते । तथा च कात्य
सूत्रे चातुर्मास्यानि प्रकृत्योक्तं पंचापवर्गाणि भवंति समाप्तिवर्गाणि वेति । मैत्रायणीयसूत्रेऽपि फाल्गुनशुक्लैका
दश्यादिपौर्णमास्यंते काले चातुर्मास्यानां पंचाहप्रयोग उक्तः । अनयोर्द्वयोरपि द्वादशाहस्य च प्रयोगपक्ष
योरुदगयन आपूर्यमाणपक्षेऽधिमासगुरुशुक्रमौढ्यादिरहिते काले कृत्तिकादिविशाखांतान्यतरनक्षत्रे
वारभ्य तादृशकाल एव समाप्तिः कार्या । समाप्तिरपरपक्ष इत्यपि यत्तंत्रे । पंचाहपक्षे वसंतस्याप्यादरमा
हुः केचित्कौतीयाः । यदहर्वैश्वदेवं चिकीर्षितं ततः पूर्वदिने पंचहोत्रारंभणीये कृत्वा वैश्वदेवान्वाधानं कार्यमि
त्यापस्तंबः । पूर्वदिनेऽन्वारंभणीयां कृत्वा परदिने सद्यो वैश्वदेवं कार्यं । अन्वारंभणीया वैश्वदेवे द्वे अप्येकस्मि
न्नहनि वा कार्ये इत्यपि पक्षद्वयं यत्तंत्रे उक्तमगत्या शाखांतरीयं पक्षमपेक्ष्य तांगत्ये भवति । प्राचीनप्रवण
भूमिकरणं च वैश्वदेवार्थमेव युक्तं आरंभणीयार्थमपि केचिन्न वैश्वदेवदिनात्पूर्वदिने प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

गणपतिश्चजनं स्वस्तिवाचनं च कृत्वा पश्चाद्हृहेवस्य स्यदर्भेष्वासीनो दर्भान्धारयमाणः पत्न्यासह प्राणा
नायम्य पक्षाद्यिदेवतं विष्णुं ध्यात्वा देशकालौ संकीर्त्य चातुर्मास्यान्यारप्स्य इति संकल्प्य पुनः प्रा
णानायम्य चातुर्मास्यैर्यक्ष्ये अक्षय्यं मे सुकृतं स्यादिति संकल्प्य विधात्। अथाश्वलायनो यजमान
श्चैवं त्वं इमामे ब्रह्मासि मे ब्रह्मा ब्रह्माणं त्वामुं वृण इति सपत्नीको ब्रह्मवरणं कुर्यात्। अग्निर्मे होतास
मे होतारं त्वामुं० आदित्यो मे ध्वर्युः स मे ध्वर्युरध्वर्युं त्वामुमिति वृतो वृतो महन्मे० ऋक्षिषीये त्यं तं जेप
त्। तेन आग्नीध्रप्रतिप्रस्थात्रोर्वरणं अग्निर्न्यो मीति। आग्नीध्रं वो वृणे प्रतिप्रस्थातारं वृणे इति। आपस्तं
मध्येप्रतिस्रो वा बशाखीययजमानश्चेदित्थमेव चतुर्णां वरणं कुर्यात्। वरुणप्रघासकाले प्रतिप्रस्थातुश्चांततो मधुप
र्केणार्हणं तत्र यजमानशाखयैवेति जयंतः। ततोध्वर्युरग्निं विहृत्याज्यं संस्कृत्य स्रुवं स्रुचं च संमृज्य
स्रुच्योराज्यमादायाग्निहोत्रे० वृणा सोमः सोमस्य पुरोगाः शुक्रः शुक्रस्य पुरोगाः। श्रातास्त इंद्र सोमाः॥

वातापेर्हवनः श्रुतः स्वाहेति जुहोति ब्रह्मणा इदं न वाज्यसंस्कारपात्रसंमार्गौ परिस्तीर्याग्निं अन्वारंभणीयया यक्ष्य
विधाय। विहरणादि। अद्य यज्ञाय इमामूर्जं द्वितीयामिति यथासंभवं आन्वारंभणीय हविः। पौर्णमासं तंत्रं
अव्यक्तृत्यरिस्तरणं देवादेवेषु। पात्रप्रयोगे द्वादशकपालानि स्थाली स्रुवश्च द्वंद्वं। अन्वाहार्यस्थालीवर्जं प्रकृ
तिवत्। अग्नये वैश्वानराय जुष्टं निर्वपामि। पर्जन्याय जुष्टं निर्वपामि। अग्ने वैश्वानर हव्यं रक्षस्व पर्जन्य हव्य
ं रक्षस्व। प्रवहतादिति इत्यं ते यथाभागं व्यावर्तेथां। इदमग्ने वैश्वानरस्येदं पर्जन्यस्येत्यभिमर्शनाजिनादानादि।
अग्नये वैश्वानराय जुष्टमधिवपामि। कुरुतादित्यंते कृतेोपधानकाले वैश्वानराय द्वादशकपालान्युपदध्यात्।
धर्त्रमसि। विदसि। मरुतो। चितस्थेत्येषां द्विरावृत्त्या संख्यापूरणं। ध्रुवोसीति स्थालीमासाद्य पिष्टान्युत्पूयंते
उलानुसुनाति स्थाल्यामपआनीयोत्पूयकाले पुरोडाशं कपाले धिश्रित्य घर्मोसीति तंडुलानोप्यांतरितं मिपतं०
केविनुपात्रांतरे आनीयोत्पूय स्थाल्यामानीय घर्मोसीत्यादि। पात्रासादनकाले प्रणीताप्रणयनेन सह नस्या

न्मासाद्यं सर्वं चरुष्वित्याहुः। काले समागोणां प्रहरणमुक्त्वे रत्यागो वा त्यागेन स्वाहाकारः। एवमुत्तरेष्विष्टिषु मुखमपो
हामीत्यं ते कृते स्वर्यं ज्योतिरिति द्विः। आप्यायतां० साग्नये वैश्वानराय जुष्टमभिघारयामि। आप्यायतां० सा पर्ज
न्याय जुष्टमभिघारयामि। पुरोडाशस्य प्रतिष्ठापनानंतरं कृत्वा ध्रुवा ध्रुवनस्येति वरो रुद्रासनं दक्षस्त्वा० न किं तत
स्या पि। प्रियेणनाम्ना प्रियं सद आसीद इत्यादि ह्याधाराः सादनं। यज्ञोऽसीति द्विः। अयं यज्ञो ममाग्ने। चतु
र्होता अयं वेद इत्यादि। पंचदश सामिधेन्यः। आश्वलायनस्य द्वयोरपि देवतयोरुपांशुहं। विस्तानु
मंत्रेणावाज्यभागौ विकृतिषु आज्यभागाविष्वाज्जुत्का मुपस्तीर्य आप्यायतां मा मेराप्यायतां। यद्व
दानानि। अग्नये वैश्वानरायेत्युपांशु अनुब्रूहीत्युच्चैः। होता वैश्वानरो ऽजीजनत्० ओजसा। ओं प्र
त्याक्रम्य। आश्राव्य प्रत्याश्रुते ऽग्निं वैश्वानरमित्युपांशु यजेत्युच्चैः। होता ये० अग्निं वैश्वानरं पृष्टो दि
वि पृष्टो अग्निः पृथिव्यां० नक्तां इत्युपांशुवौ० अग्नये वैश्वानरायेदं० अग्ने वैश्वानरस्याहं देवयज्या ३

यान्नादो भूयासं। प्रत्याक्रम्य चरोर्यदवदानानीत्यं ते पर्जन्यायेत्युपांशु। अनुब्रूहीत्युच्चैः। होता पर्जन्याय प्रगायत-
सनोव वृसमिच्छतु। ओं प्रत्याक्रम्य पर्जन्यं यजनाये० पर्जन्यं प्रवाता वांति० रेतसावतीत्युपांशुवौ० पर्जन्यायेदं० पर्ज
न्यस्याहं देवयज्ययान्नादः० नर्यवतो। नारिष्ठा हुत्वा। स्विष्टकृदादि० यथादेवतं होतुर्निगदः। विरूज्य प्राशित्रमु
भमेः काले चतुर्द्धाकरणमुभयोः। हिरण्यधेनुर्दक्षिणा। कालेत वैदिस्थापयित्वा यजमानः। च धूपिन्वस्तु लो ४
के सुहस्त्वधारे उत्से अक्षायमाणे। इदं धेनुः पृथिवीमंतरिक्षं दिवं वताभ्यो हिरण्यधुभ्यामति नरांतिमुत्स्के। ब्रा
स्त्रणाइमे वो हिरण्यधेनू यथाभागमहिंसंतः प्रतिगृह्णीध्वं। अग्नये हिरण्यं तेनामृतत्वमश्यां। रुद्राय
गां तथामृतत्वमश्यामिति प्रतिग्रहः। हिरण्यं च शतमानं। मानलक्षणं च कौशायनः। पवार्द्धं त्रुटिरित्युक्ता
द्विचुटीशाकलस्मृतः। शाकलं द्वितयं गुंजा हेमानमुच्यत इति। अगन्म चतुर्मास्यारंभं चातुर्मास्यारंभमगन्मे
स्रूहः। युक्तो बभूव युतशं चं मवजं संतिष्ठते० अथ वैश्वदेवं० अग्नीपरिस्तरणप्राणायाम्य वैश्वदेवेन यक्ष्ये।

Indira Gandhi National

विधर्तारौ । अध्वर्युः प्राचीनप्रवणां देवयजनमुद्धृत्य उपस्पृश्य दर्शवद्विहरणं कुर्यात् । अन्तराग्नी गीयामूलेन स्तम्बकोणि
धाय वातस्यामावेहेनीयं निदध्यात् । अपां शुक्रे पूर्णां स्रुक् स्थापये इति भाष्योक्तेः । श्रेयायत्ताया इमामूर्जं हुती
यामिति यथासंभवं वैश्वदेवं हविः । आमावास्यं तन्त्रं । अध्वर्युः । पलाशस्य शम्या वा शाखामाच्छिनत्ति इषे
त्वोर्जे त्वा । अप उपस्पृश्य । इमां प्राचीमुदीचीमिषमूर्जमभिसंस्कृतां । बहुपर्णामशुष्काग्रां हरामि पशु
यामुहं । आहरन्ति । वायवस्थोपायवस्थ । षट्कृत्वो वत्सानपाकरोति । अथ यजमानः पयस्वतीरित्यादि
तिनराध्यासमित्यन्तं कुर्यात् । अध्वर्युः देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मण आप्यायध्वमघ्न्या विश्वेभ्यो
देवेभ्यो देवभागमूर्जस्वतीः पयस्वतीः प्रजावतीरनमीवा अयक्ष्मा मा वस्तेन ईशत माघशंसः । गोः प्रस्था
पयति । ध्रुवा अपः सुप्रपाणे पिबन्तीः शुद्धमिन्द्राय शारदो दुहानाः । रुद्रस्य हेतिः परि वो वृणक्तु । प्रस्थि
ता अनुमन्त्रयते । अत्र नो होमाभावान्निलामते । रुद्रदत्तस्तु शन्नो विश्वेभ्यो देवेभ्यः शारदो दुहान इत्यूहमाह ४

ध्रुवा अस्मिन्गोपतौ स्यात बह्वीः । गृहानभ्येति । यजमानस्य पशून्पाहि । पुरस्तात्प्रतीचीं शाखामुपगूहति । पश्चा
त्प्राचीं वा देवस्य त्वेत्यादि । पुष्पितदर्भमयं बर्हिः प्रस्तरस्य । शुल्बं वा तस्य प्रस्तरं विनैव बहुनिधनानि त्रेधान
स्त्रीबध्वा पश्चात्सुसंभृतेत्यादि । प्रस्तरेण सह त्रेधा संनह्य बर्हिषः प्रस्तररहितं भागं सुसंभृतेति संनहनमन्त्रेणैकधा संनह्यती स्तृणाति रुद्रदत्तः । वा
त्स्तयोः प्रस्तरं वर्तनं भागं बर्हिर्मन्त्रेणालुभितेत्येनेन वा धाय संनहनमन्त्रेणैकधा संनह्य समन्ततः स्त्रीबध्वाय यत्कृत्तो व
ले शुल्बं मन्त्रेणावितत्य पुष्पितस्य पलाशस्य खदिरस्य वा काष्ठान्यष्टानष्टौ संनह्येत् । वेदं द्विधा वेदिकरणे । शाखा रीत्य
नतस्मात्त्रयोविंशतिधा तिसः परिधिस्त्रयोविंशतिदारुमिध्मं संनह्येत् । वेदं पर्णवल्कपात्रं यन्मूलकाः
त्यतं । अन्तर्वेदि शाखायाः पलाशान्यसर्वाणि प्रशात्येके नैव यत्ने नोपवेषेण सहैव पर्णवल्कपात्रं यन्मूलक ।
शाखां परिवास्योपवेषं करोति । उपवेषोसि यज्ञाय त्वां परिवेषमधारयन् । तृतीयस्यै दिवो गायत्रिया सोम आभृतः । सोमपीथाय
संनयितुं वल्कलमन्तरमादद्यात् । परिवासनशाकलमादाय प्रज्ञातं निधाय त्रिवृत्प्रादेशमात्रं दर्भमयं पवित्रं कृत्वा ।
संनयितुं वल्कलमन्तरमादद्यात् । परिवासनशकलमादाय प्रज्ञातं निधाय त्रिवृत्प्रादेशमात्रं दर्भमयं पवित्रं कृत्वा व
वसूनां पवित्रमसि शतधारं वसूनां पवित्रमसि सहस्रधारं शाखायां शिथिलमवसृजति मूले व

Indira Gandhi National Centre for the Arts

लान्यग्रेग्नाति नग्रंथिं करोति। यजमानः। त्रिवृदसि त्वा शोद्भवयोन्त्रादेशसंमितः। युत्ते पवित्रं पोदनमुप
चोदकं करोतुमे। इमौ प्राणापानौ युनक्ति। गां नि सद्दशः। आप्याययन्तो संचरतां पवित्रेण शोधने
क्रियमाणेनुमंत्रयते। सरूलंसग्रामारां नवेसां नाप्यकुर्म्यो यावछक्ष्मेरं गोमयेनालिप्ते भवतः। पवाग्वा
सायमग्निहोत्रं हुत्वा दोहपणमा नंवनार्थं निदधाति। उदकपणमावेतुनं पुनरग्निहोत्रहोमः। तंतुत्वादिभिस्त
सायमग्निहोत्रं हुत्वा प्रणमानं पात्राणि प्रक्षाल्योत्तरेणाहवनीयं परिणोजेनी ५८
कार्यं कुर्यात्। अथाध्वर्युराहवनीयं परिस्तीर्य सांनाय्यपात्राणि प्रक्षाल्योत्तरेणाहवनीयं
पदर्भान्संस्तीर्य द्वंद्वंन्यंचि प्रयुनक्ति कुंभीं शाखापवित्रमभिधानीं निदानेदारुपात्रं दोहनं मयस्यात्रं
दारुपात्रं वापिधानार्थमग्निहोत्रहवणीमुपवेषं पालिवल्कं तृणं चेति। पवित्रे कुरुते। पवित्रस्थो। प्रोक्षिता स्थ
त्वाभिमंत्रणांतं कृत्वोत्तानानि पात्राणि पर्यावर्त्य शुंधध्वं दैव्याय कर्मणे। स्वधा। भिरद्भिः त्रिः प्रोक्षति सकृन्मंत्रे
णाद्भिस्त्वं स्त्री प्रतीतपवित्रेण निदधाति। यजमानः। आपो देवीः शुद्धा स्थेमा पात्राणि शुंधत। उपातं स्याय
देवानां पर्णवल्कमुत शुंधत। देवेनसवित्रोत्पुनातु वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः। गां दोहपवित्रे रज्जुं सर्वाणि पात्रा

त्ति शुंधत। प्रोक्ष्यमाणान्यभिमंत्र्य एता आचरंति मधुमद्दुहानाः प्रजावतीर्यशसो विश्वरूपाः। बह्वीर्भवंतीः स
पजायमाना इह व इंद्रो रमयतु गावः। आयतीर्गाः प्रतीक्षते। इह वो विश्वेदेवा रमयंतु गाव इत्यूह इति केचि
त्। अध्वर्युः निष्टप्तं रक्षो निष्टप्ता अरातयः। कुंभीं शाखापवित्रदारुपात्रोपवेषानग्नितप्य। धृष्टिर
सि ब्रह्म यच्छ। उपवेषमादाय। निरस्तं रक्षो निरस्ता अरातयः। सेनाभीत्वरीः। आयतन एवाहवनीयादुदी
चोंगारान्निरूह्य। मातरिश्वनो घर्मोसि द्यौरसि पृथिव्यसि विश्वधाया असि परमेण धाम्ना दृंहस्व माह्वाः।
तेषु कुंभीं मधिश्रयति। भृगूणामंगिरसां तपसा तप्यस्व। प्रदक्षिणमंगारैः पर्यूह्य। वसूनां पवित्रमसि
शतधारं वसूनां पवित्रमसि सहस्रधारं। तस्यां प्रागग्रं शाखापवित्रमस्यादधाति कुंभीमन्वारभ्य वाचं
यच्छति। पवित्रं वा धारयेन्नास्तोदोगधा आदित्यैरास्नास्युभिधानीमादत्ते यजमानः। त्रयस्त्रिंशोसि
तंतूनां पवित्रेण सह आगहि। शिवेयं रज्जुरभिधान्यघ्नियामुपसेवतामित्या दीयमानामभिमंत्रयते।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दोग्धा। पूषासि। वत्समभिदधाति। निदानाभ्यां गोः पादौ वध्नाति। अध्वर्युः। उपसृष्टां मे प्रब्रूतात्। दो
ग्धा। उपसृजामि। अपुक्ष्मा वः प्रजया संसृजामि। रायस्पोषेण बहुला भवन्तीरिति वत्समुपसृजति।
अध्वर्युः। गां चोपसृष्टां विहारं चान्तरेणासंचारिष्ट। संप्रेष्यति। दोग्धा। उपसीदामीत्युक्त्वा ऽयक्ष्मा
वः प्रजया संसृजामि। ऊर्जं पयः पिन्वमानाघृतं च जीवो जीवन्तीरुप वः सदेयमित्युपसीदति ब्राह्मणो दारु
पात्रे दोग्धि। अदारुपात्रे शूद्रः दुग्ध्वा हरति। तं पृच्छत्यध्वर्युः कामधुक्षः प्रणो ब्रूहि विश्वेभ्यो देवेभ्यो हवि
रिन्द्रियं दोग्धा। गां गां यस्यां देवानां मनुष्याणां पयो हितं। अध्वर्युः। सा विश्वायुः कुम्भ्यां तिरःपवित्र॰ रिस्रुत्याः
मासिञ्चति। हुतः स्तोको हुतो द्रप्सोऽग्नये बृहते नाकाय स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यां। विप्रुषोऽनुमन्त्रयते। यजमा
नः। अपुक्ष्मा वः प्रसदयं। उपसृष्टामनुमन्त्रयते। द्यौश्च मे यजुः पृथिवी च संदुहातां धाता सोमेन सह
वातेन वायुः। यजमानाय द्रविणं दधातु। दुह्यमानां। उत्सं दुहन्ति कलशं चतुर्बिलमिडां देवीं मधुमतीं
॰ देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण सुप्वा। ८

सुवर्विदां। तरिंद्राग्नी जिन्वतं सूनृतावत्। यजमानममृतत्वे दधातु। धाराघोषं। विप्रुषां नाकायेति त्यागः। अग्नये बृहते
नाकाय स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यामिदमिति केचित्। एवं प्रथमासीत्या द्वितीयप्रभृति मंत्राणामन्ययोः समं। द्वितीयस्यां प्र
मुनामिति दोग्धुः। सा विश्वव्यचा इत्यध्वर्योः। तृतीयस्यां सरस्वतीमिति। सा विश्वकर्मेति विशेषः। बहु दुग्धि विश्वेभ्यो
देवेभ्यो देवेभ्यो हव्यमाप्यायतां पुनः। वत्सेभ्यो मनुषेभ्यः पुनर्दोहाय कल्पतां। त्रिर्वा तं विसृज्यानन्वारम्भ तूष्णीं
तरां दोहयित्वा हनेऽप आनीय। संपृच्य ध्वमृतावरीरूर्मिणी र्मधुमत्तमा मन्द्रा धनस्य सातये। कुम्भ्यां संक्षा
लनमानीय विष्यंदयन्सुशृतं करोति। दृंह गा दृंहं गोपतिं मा वो यज्ञपती रिषत्। इति वल्मीकवन्त्यागुद्वासयति
बुध्नेशीति। सोमेन त्वातनच्मि विश्वेभ्यो देवेभ्यो दधि दध्यातनक्ति। युक्त स्य संतातिरसि यज्ञस्य त्वा संततिमनु संत
नोमि। अग्निहोत्रोच्छेषणमन्ववधाय। अयं पयः सोमं कृत्वा स्वां योनिमपि गच्छतु। पूर्णवल्कः पवित्रं सोमः
सोमादि निर्मित इति पर्णवल्कं क्षिपति। आपो हविःषु जागृत यथा देवेषु जागृथ। एवमस्मिन्यज्ञे यजमाना

यजामना। पिधानार्थपात्रैआनीय। अदस्तमसि विष्णवे त्वा यज्ञायापिदधाम्यहं। अद्भिररिक्तेनपात्रेणयाः पूताः
परिशेरते। तेनापिदधाति। यजमानः अमन्मयं देवपात्रं यज्ञस्यायुषिप्रयुज्यतां। तिरः पवित्रमतिनीता आपो
धारयमातिगुः। अनुमंत्रयते। यदि मन्मयेनापिदध्यात्। तत्कालं वा पिधानेनुप्रविध्येत्। विष्णो हव्यं रक्ष
स्व। अनधो निदधाति। इमौ पर्णं च दर्भं च देवानां हव्यशोधनौ। प्रातर्वेषाय गोपाय विष्णो हव्यं हि रक्ष
सि। प्रस्ताने शाखापवित्रं निधाय तयेव शाखया दर्भैर्वा पिदध्यात्। तावत्सा न पाकरोति यावत्स्कन्नापायवं स्या
त्तीयस्येदिवः। त्रिरस्वलाशे। आपो देवीः शुद्धास्थ। अयं पयः सोमं इमौ पर्णं च स्येनुपां शमीशाखायां नि
वृत्तिः। मन्मयापिधाने मन्त्र यमित्यस्य निवृत्तिरिति रुद्रदत्तः। द्विविधेस्मिन्विषये नमे त्वा निवृत्ति रितास्यो
परिस्तरणीत। उभावग्नी देवौ दिवेषु प्रागुदग्या दारंभः। पात्रप्रयोगेऽष्टाविंशतिकपालानि तिस्रः स्थाल्यः
समास्थवह्नं। उपमंथ्य शूर्पास्त। वेदेन सह पात्रेण पात्रिर्वापि दिपोह्यो पुरोडाशवदुद्वासनं। आज्यं दधिस्थ ७

त्ये प्राशित्रेण उत्तरेण पूर्ववत् कुंभीं शाखापवित्रमभिधानीं निदाने दारुपात्रं दोहनं पालाशं वाजिनं चमसं पा
त्रं मदंतीमित्यादि। नान्वाहार्यस्थाली। संविशंता मितिन वाजिनचमसौ। अग्नये जुष्टं निर्वपामि। सोमाय सवि
त्रे। सरस्वत्यै पूष्णे मरुद्भ्यो मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्य इति आश्वलायनमते। द्यावापृथिवीभ्यामिति निर्वापः। अग्ने ह
व्यं रक्षस्व सोम हव्यं रक्षस्व सवितर्हव्यं रक्षस्व सरस्वति हव्यं रक्षस्व पूषन्हव्यं रक्षस्व। मरुतो हव्यं रक्ष
ध्वं द्यावापृथिवी हव्यं रक्षेथां मरुतः स्वतवसो हव्यं रक्षध्वमित्याश्वलायनस्य। अग्नये वो जुष्टं सोमा
य वो जु॰ सवित्रे वो जु॰ सरस्वत्यै वो जु॰ पूष्णे वो जुष्टं॰ मरुद्भ्यो वो जु॰ द्यावापृथिवीभ्यां वो जु॰ प्रोक्षामि। मरुद्भ्यः
॰ स्वतवद्भ्यो वः इत्याश्व॰ एवं सर्वत्र। उत्करे त्रिर्निनीय यथाभागं व्यावर्तध्वं। इदमग्नेः सवितुः पूष्णो मरुतां
द्यावापृथिव्योरिति पेषणार्थान्। इदं सोमस्य सरस्वत्या इति वर्वथान्। अजिनादानादि। हस्ताभ्यामग्नये जु
ष्टमधिवपामि सवित्रे जुष्टमधिवपामि पूष्णे जुष्टं॰ मरुद्भ्यो॰ द्यावापृथिवीभ्यां जु॰ धान्यमसि कालेआ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्यै स्वाहेति वैश्वानरवत्सा वित्रस्य द्वादशोपधाय ध्रुवोसीति सारस्वतीपोडाँव
ग्नेयस्याष्टावुपधाय ध्रुवोसीति सौम्यस्थाल्याँ। वैश्वानरवत्सा वित्रस्य द्वादशोपधाय ध्रुवोसीति सारस्वतीपोडाँव
स्थालीमरुतामष्टेः सप्तभिः सप्तोपधाय ध्रुवमसीत्येके कपालमुपदधाति। अथ सायं दोहवत्सान्तर्दहेदो
हयति। एता आचरंतीत्यादिसंक्षालननिनयनान्तं। उदगग्रं शाखापवित्रं। एता आचरंतीति प्रतीक्षतां प्रात
दोहेन भवतीत्यपि भाष्ये तदानिष्टमित्यादि। भूरणं-तप्यध्वं। तप्यस्वेत्येके कपाले। अधिवपनवत्संवपनं
कृत्वा पिष्टान्युत्पूतं कृत्वा नुत्सृजय यथाभागं व्यावर्तध्वं। पोडाँ पिष्टं विभज्येद मन्त्रैः सवितुर्मरुतां द्यावापृथिव्योः
य कृत्वा पिष्टान्युत्सूतं कृत्वानुत्सृजय यथाभागं व्यावर्तध्वं। पोडाँ पिष्टं विभज्य... पिष्टानामवधर्मोसीत्यधिश्रयेदिसे
इदं कृत्सरस्याभिमृश्य। स्थालीष्वप आनीयोत्पूय काले स्थाल्यां पोडाधीपिष्टानामवधर्मोसीत्यधिश्रयेदित्य
कं मतां संवपनादि पिंडकरणांते पिष्टसंस्कारे कृते पुरोडाशं करवत्पो डाँ मपोद्धरतीति भरद्वाजोक्तेः। संमुता
नां पिंडानां विभागमंत्रेण पोडाँमच्छिद्य चरुकल्पेन श्रपयतीति सत्याषाढोक्तेः श्यामस्वस्य शिरो स्थापिंडं
कृत्वा यथाभागं व्यावर्तध्वमित्याग्नेयं विभज्य व्यावर्तेथामिति चरु व्यावर्तध्वमिति सावित्रं। व्यावर्तध्वमि

पिंडविभज्य काले स्थाल्यां क्षिपेदित्सपर। दृष्टमेवकर्तु
मुचितं। संमुतानां पिष्टानां पोडाशचीः २ ८

तिपोडाँ व्यावर्तेथामितिमारुत द्यावापृथिव्योः। इद्रस्तोमस्येदं८ सरस्वत्याः। चरु अभिमृश्य। इदं मरुतां। इदं द्यावा
पृथिव्योरित्यूर्जमयोः। मारुता धिश्रयणांते तं तप्तान्तर्दोहे सायंदोहमानयति। एककपाल मधिश्रित्य। आ
ज्यधारां निनीयोत्तरपरिग्रहादि। आज्येन दध्नोदेहीति संप्रैषः। उपभृतं समज्य चक्षुः श्रोत्रमितिपृषदाज्यधा
न्याः संमार्गः। न वाजिनपात्रस्य संमार्गः। कात्येपृषोवेबिष्टानु। सार्पिर्दधिधान्यौ विलेजपाकृत्या दितीस्थो
ये आज्यं निनीयोत्तरपरिग्रहादि। आज्येन दध्नोदेहीति संप्रैषः। ... स्थाल्यं तरेग्रहीत्वाज्यस्यैवेदंव
छिद्रपत्रा स्थाल्या वादाय महीनामिमा ज्यं गृहीत्वा तेनैव निरःपवित्रं दधि स्थाल्यं तरेग्रहीत्वा आज्यस्यैवे दंव
स्तुरित्यादिते जसेत्यत्तेन कार्यं। काले महीनामित्यावस्या पत्नी आज्यदध्नोरवेक्षणं कुर्यात्। नवैतत्प्राप्त
संस्कारत्वात्। ततस्तेजसीस्थः स्तेजो नुप्रेतं आज्यदधनी हरति। अग्निस्तेत इत्याज्यमेवाधिश्रित्य अग्रजितेके
स्थैः सत्यस्याध्यक्षेस्थो हविषी स्थो वैश्वानरे वैश्वदेवे उत्पूते शुष्मे सत्यौजसौ सहसी स्पृः सहमाने स्पृः सहे
तामरातीः सहेथामरातीयतः सहेथां पृतनाः सहेथां पृतन्यतः सहस्त्रवीर्ये स्थस्ते मा जिन्वतमाज्यस्याज्यं
× सुभुवो देवा० यजुषे यजुषे भवतं। उभे सादयति अध्वर्युर्यजमानश्चो जो अवेक्षेते। आ
ज्यं दधि स्थः सत्ये स्थः × २

दध्नो दधिस्थः सुसस्थं सत्येस्थः सत्यांधुधी स्थः सत्यधृतो स्थः सत्येन वामभिघारयामीति यो वर्भक्षीय। अध्व
र्युः। शुक्रमसी त्याज्यमुत्पूय दध्युत्पुनाति। यजमानः। उदङ्गिराज्यं दध्याज्येन दध्नाप समयक्सुनी नस वितुः पृथि
त्रेः। तादेवीः शक्करीः शाकुराभ्यामिमंमित्यादि। उपमन्त्रि। पञ्चानां त्वा पृष्ठानामिति ग्रहणं कृते मध्यदेशे धना
यो पृषदाज्यग्रहणं। महीनां पयोसि विश्वेषां देवानां तनूः ऋध्यासमद्य पृषतीनां ग्रहं पृषतीनां ग्रहोसि वि
ष्णोर्हृदयमस्येकमिष विष्णुस्त्वानुविचक्रमे भूतिर्दध्ना घृतेन वर्धतां तस्य मेष्टस्य वीतस्य द्रविणमागम्यात्। ज्यो
तिरसि वैश्वानरं पृश्नियै दुग्धमिति द्विराज्यं गृहीत्वा तेनैव मन्त्रेण द्विर्दधि गृहीत्वा नैव द्विः पुनः सकृदा
ज्यं गृह्णाति। ध्रुवाग्रहणादि उपभृतमासाद्यते नैव पृषदाज्यग्रहणमासादयेत्। अवाहं बाध इति
भिः। न दधि स्थाल्यासादनं। कालेसमानां हविषां स्वर्यं ज्योतिः। न पयस्यायाः। आप्यायतां। अन्ये
यामिआग्नेयमभिघार्य। तूष्णीं मारुतं। यस्त आत्मा पशुषु प्रविष्टो देवानां विष्ठामनु यो वितस्थे। आत्मन्वां

२

स्तोमघृतवान्हि मूत्वा देवानां सुसुवीर्यदं दयजमानायुमह्यामिति पयस्यां अभिघार्य तूष्णीमेककपालं। आर्द्रो
भुवनस्य निवरुणामुद्वासनं आद्भिः प्रथस्वेति पुरोडाशानां पोसस्यापि पुरोडाशधर्मे रक्षे पात्राणामुद्वासनं। कु
हृदयपुक्तेर्कपात्रीपो लधावापृथिवीव्येया पृथग्धारणार्थमिति भाष्यात्। मारुतोद्वासनान्ते हृगारं ५
गापतिं मा वो यज्ञपतीरिषत् इति आमिक्षामुद्वास्य संहत्य द्वयोः पात्रयोः कृत्वा वाजिनेकदेशनोपसिंच
तिः। एककपालं पात्र्यंतर उद्वास्य मारुतान्ते करणमन्त्रेणैककपालमभिहरयं स्याग्रयणवत्। व्याहृतीभि
र्हवींषि युगपदासादयति। असंभवे क्वावत्भिः आमिक्षांस्त्वा हविषो देवत्तरतः सादयति। उत्करे वाजिन
मासादयति। उत्करे वाजिनमासादयति। न व्याहृतया न वोत्करे वेदिधर्माः पंच होत्रैवासं नाभिमर्शनो
अथाध्वर्युः। अग्नेर्जनित्रमसीति लौकिकं काष्ठं शकलं निधाय वृषणौ स्थ इति पार्श्वयोः प्रांचौ दर्भौ उर्ध्वे
रंपासि। अधरारत्निमात्राय पुरूरवा इत्यष्टरारत्निं द्वौ वा इ सविता मध्यानकु। आज्यस्यान्याज्यने

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दध्नो दधिस्कन्नः सुतस्य सुतस्य स्कन्नः सत्याशुषी स्कन्नः सत्यश्रुतो स्कन्नः सत्येनैवामभिघारयामीति यो वर्जमक्षीय । अथ
पृष्टैः । श्रुक्रमसीत्याज्यमुत्पूय दध्युत्पुनाति । यजमानः ऽङ्गिराज्यं दध्याज्येन द्रप्सापः सम्पृक्तुनीतस वितुः पवि
त्रैः । तादेवीः शक्करीः शाक्कराभ्यामिमं मित्यादि । उपमन्ति । पंचानां त्वा पृष्ठानामिति ग्रहणं कृत्वा मध्यदेशे धृता
यो पृषदाज्यग्रहण्यां । महीनां पयोसि विश्वेषां देवानां तनूः ऋध्यासमद्य पृषतीनां ग्रहं पृषतीनां ग्रहोसि वि
स्त्रो हृदयमस्य कमिव विष्णुस्त्वानुविक्रमे भूतिर्दध्ना घृतेनैव वर्धतां तस्य मेष्ट स्य वीतस्य द्रविणमागम्याज्यो
तिरसि वैश्वानरं पृश्निये दुग्धमिति द्विराज्यं गृहीत्वा तेनैव मंत्रेण द्विर्दधि गृहीत्वा तेनैव पुनः सकृदा
ज्यं गृह्णाति । ध्रुवाग्रहणादि उपभृतमासादयते नैव पृषदाज्यग्रहणीमासादयेत् । अवाहं बाध इति
द्भिः । न दधि स्थाल्यासादनं । कालेसमानां हविषां स्वर्य ज्योतिः । न पयस्यायाः । आप्यायतां अग्नेय
यामि आग्नेयमभिघार्य । तसीमारुतं । यस्ते आत्मा पशुषु प्रविष्टो देवानां विष्ठामनुयो वितस्थौ आत्मन्वां २

त्सोमघृतवान्नि भूत्वा देवानां धुसुवर्विदं दयज्ञमानायुमह्यमिति पयस्यां अभिघार्य तसीमेककपालं । आर्द्रो
भुवनस्येति वरुणामुद्वासनं अद्भिः प्रथस्वेति पुरोडाशानांपो ह्यस्यापि पुरोडाशधर्मे से पात्र्यामुद्वासनं । कु
हकद्वयपुक्केकपात्रीपो ह्यस्यावापृथिवियेपा पथगधारणार्थमिति भाष्यात् । मारुतोद्वासनांते द्वे हणादपे
गापतिंमा वो यत्तपनीरिषत् इति आमिक्षामुद्वास्यासं हस्तद्वयोः पात्र्योरस्तुत्स्व वाजिनेकेदेशेनोपस्तिं व
ति । एककपालं पात्र्यंतरस्थ द्वास्यमारुतात्ले करणमंत्रेणैककपालमभिपूरयं सांग्रायणवत् । व्याहृतीभि
हवींषि युगपदासादयति । असंभवेत्वावृत्तिः आमिक्षां सकांचो हविषी वोत्तरतः सादयति । उत्करे वाजिने
म्ना सादयति । उत्करे वाजिनमासादयति । नव्याहृतया नवोत्करे वेदिधर्माः पंच होत्रैवासं नाभिमर्शने
अथाध्वर्युः । अग्नेर्जनित्रमसीति लौकिकं काष्ठं शकलं निधाय वृषणौ स्थ इति पार्श्वयोः प्राञ्चौ दर्भौ । उर्व
श्यासि । अधरारत्तिमादाय पुरूरवा इत्युत्तरारत्तिं देवौ वाऽप सविता मध्वानक्तु । आज्यस्थाल्या आज्येनो

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मे युगपदं त्वा घृतेनाक्तेव्र् षेतां दधाथामित्यं मे युगपदभिमं त्रायुरसी सधा रारएण्या मुत्तरराती समवधाया
ग्रये मध्यमा नायानुब्रूहिति संप्रेष्यति मध्यमा नायानुब्रूहीति वा। हो त्रा प्रथमां मध्यं त्रिरनूक्तायां गायत्रं
छंदो नु प्रजायस्वेत्रै ष्टुभं छंदो नु प्रजायस्वाजागतं छंदो नु प्रजायस्वेति त्रिभिर्मंत्रै स्त्रिः प्रदक्षिणमग्निं
मथति। ततः क्षिप्रं मेथति। हो ता स्वष्ठा नात्वमग्ने कृत्वातीर्थेन प्रविश्य सामिधेनी स्थानस्थैश्चा सदमा प४
त्रमतीत्मावस्थायप्रेषितो मंद्रस्वरेणा हा हिं भूर्भुवः स्वरों अभिलाम• महो त्रिः। मही द्यौः • ममो त्वाम
ग्ने • घृतेनं तमुत्वा • दरों [illegible] तमुत्वा ० हेतमं। अवसाय द्यग्निर्जायेत। अग्ने हं सित्य • व्रतो मुनि
ष्ठ सि • स्थिरो सभा कृतो विरा चत ०। मज्यतो घृतेना ० वसो जरमा • मर्त्यो तमग्नो ० गृहपतो मदाग्नेन •
दीदिहो सत्य • दीर्घो तत्वा • जनो तदा जन्मनो भासेत्। जाते ध्वर्युर्जा ना या नु ब्रूहीति। होता थ स्याम्निं
पद्यमा नाया मिमं प्रेषं शृणुयात्। तस्याः प्रणवेन संधाय ब्रूयात्। धनजयं रणो रणमुत भुवंतु • रण १०

म
रणो मायं • बिभ्रति। अध्वर्युः प्रह्रीयमाणायेति प्रहरं ब्राह होता। विशांग्निं स्वध्वरो प्रदेवं देववीतये • दत्तोमजा
तं ० यतो मग्निनाग्निः ० क्षास्योतं घ्येग्र • ध्यसो त्तमर्जवा जिनो यंस्तेन • स्वो मित्यतो त्रिः पठेत्। अंत्यं प्रणवे
नतुर्मात्रं ब्रूयात्। अध्वर्युः। भवतं नः समनसौ समोकसा वरेपसौ। मायज्ञं हिंसिष्टं मायज्ञपतिं जात
वेदसौ शिवौ भवतम घ नइत्यग्रेणोत्तरं परिधिमाहवनीयग्निं प्रहरति। सधिनावायजमानः अग्नय इदं •
अध्वर्युः। त्वयाग्निश्चरति प्रविष्ट ऋषीणां पुत्रो अधिराज एष • स्वाहा कृत्य ब्रह्मणा ते जुहोमिमादेवा
नां मिथुनाया कर्मागुद्धेयुं ० स्वाहा। आज्यस्थाल्याः स्रुवेणाभिजुहोति। अग्नय इदं • अनुगमनं चेन्मथि
तस्य भवेत् पुनर्मथनं सर्वप्रायश्चित्तं वा। तत्र पुनर्मथने ऽग्नेहंसीति नावर्त्तयितव्यमिति सिद्धांतभाष्यो
यं वेद इत्यादि। होतुः शाविष्ठे हो दृष्ट्वा जौ ० ष्टतयो सामि द्धो • यथा देवतमावाहने। सवितुर्घावापृथिव्यो
श्चो पांशु। अध्वर्युस्त्री प्रयाजानि ष्ट्वोपभृतस्याद्भूमानाय चतुरः प्रयाजान्यजति। होता। ये • वर्हिं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

विरूवो॰ येयजामहे दुरो अग्न आज्यस्य व्यंतु वो॰ येयजामहे उषानक्ताज्यस्य वीतां वो॰ येयजा॰ दैव्या होता
ताराग्न॰ वीतां वो॰ यजमानः अग्नय इदं॰ शाददमतूर्ना॰ वत्सारोममस्से तष्ठुव देत्। अध्वर्युः। सर्वमोप
भतमानीयाष्टमनवमो। होता। ये॰ तिस्रो देवी॰ व्यंतु वो॰ ।येयजामहे स्वाहाग्निमित्यादि यथादेवतं। य
जमान उभे न्यग्दूदं॰ हेमंतशिशिरा॰ पंचममेनितयो वंदेत्। प्रत्याक्रम्यानुपूर्व्याद्धि वीर्यमभिघारयति। प्र
षदाज्य ग्रहणीमंततो नोपमतं। आयतने स्रुवावासाधाग्नेयां तं प्रकृतिवत्। आप्यायतामाभे राप्याय
तां यदवदानानि। सोमायानुब्रूहि। सोमं यज। सोमाय॰ सोमस्याहं देव॰ सोमस्याहं॰ वृत्रहा भूयासं। प्र
त्याक्रम्याप्यायतामित्यादि सवित्र इत्युपांश्वनुब्रूहीत्युच्चैः। सवितारमित्युपांशु यजेत्युच्चैः। सवित्र इदं॰
सवितुरहमन्नादः। आप्यायतामित्यादि सरस्वत्या अनुब्रूहि। सरस्वतीं यज सरस्वत्या इदं॰ सरस्वत्या
अहं देव यज्यया वाचमन्नाद्यं पुषेयं। आप्यायतामित्यादि पूष्णेनुब्रूहि पूषणं यज। पूष्ण इदं॰ पूष्णोहं देव ११

यज्यया प्रजनिषीय प्रजया पशुभिः। आप्यायतामित्यादि। मरुद्भ्योनुब्रूहि मरुतो यज मरुद्भ्य इदं॰ मरुतामहं
हं॰ येन्द्रियमन्नादो भूयासं। आप्यायतां॰ मामे॰ स्रुवेणाभिक्षां द्व्योरपि पात्रयोर्द्विर्द्विरवद्यति। आप्यायतां।
यदवदानानि सकृत्सकृदवदानं पात्राद्धृयात्। एकस्माद्यागादितस्माच्छेषकार्याणीति रुद्रदत्तः। सोम्या
य विकारेपि वपादोहस्त इष्यते। पुरोडाशविकारेपि यवाग्वादौ स्रुव इति प्रकृतौ सः। विश्वेभ्यो देवेभ्यो
नुब्रूहि। विश्वान्देवान्यज। विश्वेभ्यो देवेभ्य इदं॰ विश्वेषां देवानामहं देव यज्यया प्राणैः सायुज्यं गमेयं।
प्रत्याक्रम्यैककपालमुद्धृत्य बर्हिषदे कृत्वा आप्यायतां जुह्वामुपस्तीर्य सौकर्यार्थं शिष्यः पुरोडाशं नि
धाय तत्स्थली जुह्वां शकलं निधायाशय मन्त्वानीयाप्यायतामभिघार्योपांशुं प्रचरति द्यावापृथिवीभ्या
अनुब्रूहि द्यावापृथिवी यज। द्यावापृथिवीभ्यामिदं॰ द्यावापृथिव्योरहं देव यज्ययोभयोर्लोकयोऋध्या
सं। भूमानं प्रतिष्ठां गमेयमित्येके। स्रुचि शिष्यः गृहीत्वा प्रतिष्ठितो होतव्यः यदि हुतः पर्यावर्ते

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तस्य चोऽग्नेलाकल्पनं प्रायश्चित्तं। प्रत्याक्र मनुक्तां सकृत्सकृदाज्यस्थाल्या आज्यमादायोपर्येककपाल
स्य जुहोति मधुश्च स्वाहा। मधव इदं। माधवश्च स्वाहा। माधवायेदं। शुक्रश्च स्वाहा। शुक्रायेदं। शुचिश्च
स्वाहा। शुचय इदं। नारिष्ठान् हुत्वा स्विष्टकृदादि। होतुः सोम यास्ते मयोभुव। मवोयेयज। सोमं यानि। मद
माया वो। सोमस्य। आ विश्वदेवं सवितारं। ओ। येयज। सवितारं वाम। स्यामा वो। सवितुः पावकाः
वस्तो येयज। सरस्वती पावी। यं सा हो। सरस्वत्याः। पूषन्त वः स्मसो येय। पूषणं शुक्रेते। रस्त्वो। ह
स्नः इह हवः स्वतवसः। वत्सां येयज। मरुतः पवित्रमर्कम्। मरुवेम्यो विश्वेषां देवानां। महि द्यौः म
रीमभिः ओ येम। द्यावापृथिवीप्रश्रद्धेजे। वरूथं वो। द्यावापृथिव्यो प्रस्रो अग्नेः वाजो येय। हे विविरि
ष्टकृत मया ह्यग्निरग्नेः प्रियाधामान्ययाडिति यथा देवत मनु क्रम्य हविरिमो अग्ने। सुरभीति व्यतवो।
स्विष्टकृतः। अध्वर्युः। आग्नेय सावित्र सारस्वत पौष्णानां विनज्य प्राशित्रमवद्येत्। तेषामेव चतुर्द्धीक १२

४ दौ। मरुतां विश्वेदेवानामागत। निषादता। येन। विश्वान्देवान्येकेचस्मा देवा वो।

दात्वं मह इदं। प्रजा वां न्वयासं। उभा वासान तं यो रह इदं। प्रजा वां न्वयासं। जो ष्योर ह इदं। प्रजा वां न्वयासं। ऊर्जं
कुत्स्यौर ह इदं। पशुमान्वयासं। देव्यो होतारौ ह इदं। पशुमान्वयासं। तिस्रो देवीः। नरा शंसं ह इदं। पशुमान्वयासं।

रतीर्हतेरेषामतिरुज्य प्राशित्रं नामिक्षायास्तत। आमिक्षा प्रकृतेभ्यो न्यायो प्राशित्राभावात्। दक्षिणाकाले
प्रथमजो वत्सो माध्यासहदेयः। वत्सस्यैव प्रतिग्रहः। तमंतर्वेदिस्थापयित्वा सहस्रधार इत्यादिना वत्से नाति
मराति मत्युं ब्राह्मणा। अयं वो वत्सः यथा भागमहिंसंतः प्रतिगृह्णीध्वं। रुद्रायगां तेनाम्नतस्मिन्निति प्र
तिग्रहः। हविः शेषोद्वासनादि अनुयाजकाले पृषदाज्यं जुह्वाम्नीय पृषदाज्यधानीमुपरतं कृत्वा प्र
त्याक्रम्याश्राव्याह देवान्यज। द्वितीयादिषु त्रिषु यजेति न वदेत्। वदेद्वा सर्वत्र। होतुः देवं बर्हिः। देवी द्वा
रः। देवी उषासानक्ता। देवी जोष्ट्री। इति चतुरो यजेत। नानध्वर्युः सामिधः पूर्वा जुहोति। तेषु यजमा
नः अग्नय इदं। बर्हिषो ह इदं। प्रजा वां निविवदेत। होता देवी ऊर्जाहुती। देवो देव्या होतारा। देवीः ति
स्रो तिस्रो। देवो नराशंसो इत्यपरांश्चतुरः। नानध्वर्युर्मध्ये जुहोति। यजमानः अग्नय इदं। नराशंस
स्य पिशुमानिति वदेत्। उत्तमः सर्वेषां प्रकृतिवत्। काले अथासपत्नानित्युपमं द्युयस्य ध्येननिषद्य इति।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तुरन

निग्राभं वेति अथासपत्नीनिंद्राग्नी इति वदयोः। यथा देवतं होतुः सूक्तवाकः यजमानस्योत्क्रिति नेत्राश्च।
अध्वर्युमरुतामिति स्नहशाखया प्रस्तरं प्रहरति। यजमानः यतो म आगच्छति त्वं तेसं वत्सरीणां स्व
स्तिमाशास्ते इति वदेत्। संस्नाव होमांते वाजिनपात्रमुपस्तीर्य निर्वेदिस्थाल्याग दल्लान्न जे हीविस्कं द
यति। नाभिघारयति। वाजिभ्यो नुब्रूहि होता शं नो भवंतु· मीवो। आश्राव्य प्रत्याश्राविते वाजिनो य
जा होता उर्ध्वं वानं यं यजामहे वाजिनो वाजे वाजे· अन्तो अस्य· पानैर्वो· यथास्थितमुपविश्य
अध्वर्युर्वषट्कारद्वयोपि जुहोति। यजमानः वाजिभ्य इदं वाजि
वाजिनस्याग्ने वीहीवो· द्वितीयो जः अध्वर्युर्वषट्कारद्वयोपि जुहोति। अध्वर्युं वाजिनस्य नो भय
नाम है। प्राची· अनुवषट्कारे अग्नय इदं· अग्ने रुहं देव· पुष्मान् सुतेन· अहं वलाद्वाजिनस्य नो भय
हुतानुमंत्रणामित्युपदेशाः। प्रमात्रे प्याः दिशः स्वाहा पुरस्ताज्जुहोति। दिग्भ्य इदं· प्रदिशः स्वाहा द
क्षिणतः। प्रदिग्भ्य इदं· आदिशः स्वाहा। पश्चात्। आदिग्भ्य इदं· विदिशः स्वाहा। उत्तरतः। विदिग्भ्य इदं। १२

उद्दिशः स्वाहा मध्ये उद्दिग्भ्य इदं· स्वाहा दिग्भ्य इति पश्चादारभ्य प्रागपवर्गं जुहोति दिग्भ्य इदं· उत्थाय नमो दिग्भ्य
इस्पपति ष्ठते। होत्रे द्वेषं प्रयच्छति होतेलाभिवप्रतिग स्वाहा। अध्वर्यु उप ह्वयस्व ब्रह्मन्नुप· अग्नी उप ह्वयस्व·
यजमानोप· उपहूत इति ते वदेयुः ततो सर्वे दिशोपनिधाय अध्वर्युरादह होतरुप· ब्रह्मन्नित्यादि पूर्ववत् ब्र
ह्मा होता अध्वर्यु· आग्नीद्रित्यादि। आग्नीध्रः होत· अध्वर्यु· ब्रह्मन्न यजमानोप· यजमानः होत रित्यादिभ
ग्नीदंतं वदेत्। न तदुपह्वयनेन भक्षयंति। तत्र होता यन्मेरेतः प्रसिच्यत इति प्राणभक्षं भक्षयति। इतरे वाजि
नो भक्षो भवतु वाजो अस्मान्रेतः सिक्तममतं बलाय। सं नः इंद्रियं द्रविणं दधातु मा रिषाम वाजिनं भक्षयितः।
तस्येत वाजिभिर्भक्षं कृतस्य वाजिभिः सुतस्य वाजिपीतस्य वाजिनस्योप हूतस्योप हूतो भक्षयमीति मंत्रेण भ
क्षयंति। इत्यमापस्तंबशाखिनः आश्वलायने तु यजमाने यन्मेरेत इत्येवं सर्वे प्राण भक्षयंति। यजमानः
प्रसक्षं आरभ्य हविःशेषभक्षणादि अग्रेवर्पि नगहस्य द· सुम्निम्न· घत धुरिधुर्यौ पातेति तिस्रः तां

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

सादनं नधुर्यौइत्यस्योहः दं पत्नाभिधानादिति रुद्रदत्तः। समिष्टायजुषः कालेयज्ञ यज्ञं गच्छ यज्ञपतिं गच्छ स्वां योनिं गच्छ स्वाहा। एषतेयज्ञो यज्ञपते सह सूक्तवाकः सुवीरः स्वाहेध्रुवयादि हुत्वा बर्हिर्धूवाया अ
धस्तात्कृत्वादेवागातुविद इत्यादि· यजमानः यज्ञायेदं· यज्ञपतयइदं· तृतीयेप्रकृतिवत्। कालेदधिक्रा
व्णो अकारिषमितिइदं हविरितिनामिक्षायङ्गमानभागं प्राश्नाति। यज्ञशं वमवर्जं मिष्टोसमाप्तायां स्व
स्थानं उपविश्य वदेत्। केशान्निवर्तयिष्येश्मश्रूणि वापयिष्ये अधशायिष्ये मधुमांसलवणस्त्र्यवलेख
नानिवर्जयिष्ये तोध्वर्युर्यजमानस्य श्मश्रूणि वा गे वपते अध्यापपक्षो। ततः प्रसूतादेवेन सवि
त्रादेव्या आपउंदन्तुजीवसे दीर्घायुत्वाय वर्चसे इतिकेशानुदकेन क्लेदयति। त्रिश्वेतशलली मिश्रकां
डं दक्षुशलाकां वा हस्ते कृत्वा नाम्रामिश्रकाप्यायसेन क्षुरेण केशान्वृष्छिनत्ति। कृत मेव परमेष्ठि चूर
तं नात्येति किंचन। कृते समुद्र आहितः कृते भूमिरियं श्रिता। अ‥ति‥मन‥ शोचिषा तनु आक्रां ९४

नमः समाशिष्यामि। नात्मयमुपैष्यामि। अनुगमनेन‥ नोपरि‥नेकदिष्यामि। नान्नंवदिष्यामि। प्राकृनोरशायिष्ये क्षौद्रमध्व
‥ष्यामीतिसंकल्पान्‥ तोरानासी‥ तव्रतंचरत्। अ‥ स्तमायेव्रतमितिबोधायनः

तमुष्ठिहा। शिरस्तं युष्याहितं वेधा नरस्यतेजसा। कृतेनास्य निवर्तयेसत्येनपरिवर्तयेत पंसास्यानुवर्तयाशि
वेनास्योपवर्तये शाग्मेनास्याभिवर्तय इति अथ यजमानो जपति। तदु तेसत्यं तदुतं तच्छेकयं तेनेशकेयं तेन ‥ न
नैराध्यासं। ब्राह्मण एकहोता। सयज्ञः। समेददातु प्रजां पशून्पुष्टिं यशः। यज्ञश्च मे भूयात्। अग्निर्द्विहोता ‥ ध्या
सभर्ता। समेददातु·शः। भर्ता चमेभूयात्। पृथिवी त्रिहोता। सप्रतिष्ठा। समेददातु·शः। प्रतिष्ठा चमेभूयात्।
अंतरिक्षं चतुर्होता। सविष्ठाः। समेददा·शः। विष्ठाश्च मे भूयात्। वायुः पंचहोता। सप्राणः। समेददा·शः।
प्राणश्चमेभूयात्। चंद्रमाः षड्होता। स ऋतून्कल्पयाति। समेददा·शः। ऋतवश्च मे कल्पंतां। अन्नं स
प्तहोता। सप्राणस्यप्राणः। समेददा·शः। प्राणस्य चमेप्राणो भूयात्। द्यौरष्टहोता। सोनाधृष्यः। समेद
दातु। अनाधृष्यश्च भूयासं। आदित्योनवहोता। सतेजस्वी। समेददातु·तेजस्वी भूयासं। प्रजापतिर्दशहो
ता। सइदं सर्वं। समेददातु प्रजां पशून्पुष्टिं यशः। सर्वं चमेभूयात्। इतियथासंकल्पं नियमवान्भवेत्। इ
तिवैश्वदेवः॥ ॥ अथवरुणप्रघासाः। तस्मिन्नेवदिने प्राणायाम्यवरुणप्रघासैर्यक्ष्ये इतिसंक

त्विजः यतो जातो अरोचथाः। तं जानन्नग्न
उप वरोह जातवेदः पुनस्त्वं देवेभ्यो हव्यं वह नः प्रजानन्। आयुः प्रजां रयिमस्मासु धेहि घ जं स्वां दीदिहि नादुरोणे
उप वरोह जातवेदः पुनस्त्वं देवेभ्यो हव्यं वह नः प्रजानन्। प्रजां पुष्टिं रयिमस्मासु धेहि घामं यजमानाय सौधोः। इति स्वयं
प्रत्यवरोह जातवेदः पुनस्त्वं देवेभ्यो हव्यं वहन् गिरः
स्यायं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः। तं जानन्नग्न आरोहाथा नो वर्धया रयिमिति अरण्योः समारोप्य या ते अग्ने यज्ञिया तनूस्तयेह्या
रोहात्मात्मानं। अच्छा वसूनि कृण्वन्नस्मे नर्या पुरूणि। यज्ञो भूत्वा यज्ञमासीद स्वां योनिं। जातवेदो भुव
आजायमानः सक्षय एहि। इति हस्तं प्रताप्य हस्तो आत्मानं मुखवायाहरतः इत्यनेन प्रकारेणात्मनि वा समारो
प्य प्रकृतकर्म देशान्तरे वा गत्वा प्राचीनप्रवणं देवयजनमुद्धृत्य आदौ स्थाप्य अरणी समारोपितमग्निं मथित्वोप
वरोहेति जपित्वा शम्यामात्रेणाहवनीयायतने निधाय विद्युत्। आत्मसमारोपे तु शम्यामात्रे लौकि
काग्निं निधायोपावरोहेति मंत्रेणास्मिन् यजमानो मुखश्वासं क्षिपेत्। ततो विहारनिर्माणं प्रयोगो
वक्ष्यामः। सर्वत्र विकृतिविहारे विहारमानं कृत्वा विहरणं। उत्तरो विहारस्थाने तद्दक्षिणतो द्वितीयः।
उत्तरेध्वर्युश्चरति दक्षिणे प्रतिप्रस्थाता। उभयत्र कुर्वन्तं तत्र अपि पत्नीसंयाजाः। एकवत्संप्रैषः प्र
णेष्यामीति। द्विवद्ब्रह्मानुजानाति। प्रणयतमित्यादि। एवमन्योपि निर्वतमित्यादि। अध्वर्युकृतानुकारी प्र य

९५

मा।
प्र तिप्रस्थाता स्यात्। यद्वा मंत्रजातं सर्वमध्वर्युर्ब्रूयात्। प्रतिप्रस्थातुरमंत्रकं क्रियामात्रमेतायुगपत्त्वी ला न्वा निगदा
प्रोक्षणीरासादये त्यादीनध्वर्युर्ब्रूयात्। प्रतिप्रस्थाता निगदवर्जमन्यैर्मंत्रैः कुर्यात्। साधारणद्रव्यसंस्कारो ध्रुवा
हपत्यपरिस्तरणादीनध्वर्युरेव कुर्यात्। अन्तरावेदी प्रतिप्रस्थानुसंचरः कर्म कुर्वतः। अथ प्रयोगः। अध्वर्युः प्र
तिप्रस्थाता वेदौ प्रकृतिवत्कृत्वा देवस्य त्वेति स्फ्यादानादि वेदिकर्म कुरुतः। एवमध्वर्युः करोति पश्चात्प्रस्था
ता यजमानस्य क्रमेणायाजमानानि। प्रतिप्रस्थाताऽपरेणोत्तरां वेदिं स्तंबयजुर्हरमस्त्वयमध्वर्यो बहिर्गच्छ
त्तविहारस्याध्वर्योश्चमध्येन पांसून्नयति। अपरेणाहवनीयं हरन्निति के चित्। उत्करे निवपति। समानउ
त्करः। आग्नीध्रो रसस्त्वित्यादिभिस्त्रेणौ ममभिगृह्णाति। यजमानस्य तनुः शिरवंडायो मा हृदसनयो
रावृत्तिः। इदंत स्मादिति सकृत्। उभौ खनित्र प्रत्यवेक्ष्य अन्तमसीति पूर्वपरिग्रहं कुरुतः। यत्तस्य वेसावृत्तिः। अ
पारशमेस्कभयोः। अग्नीध्र एकैकस्य त्रिर्निवपति। यदुद्धते सावृत्तिः। अध्वर्युर्दक्षिणस्या उत्तरायै श्रोणिरूपके

१× इमां नराः इत्यध्वर्युः। युगपत्कालनिगदत्वात्। देवस्य सवितुरित्यभौ भूमिभूत्वेसावृत्तिः।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्योत्तरस्या आ दक्षिणाद्देशात्स्फ्येनैकपत्नेन रेखां करोति। अध्वर्युरुत्तरस्या वेदेः पूर्वस्मान्मध्यमाच्छंकोः पश्चा
त्कृतां शम्यामात्रीमुत्तरवेदिं शम्यया परिमिमीते। शम्यां पुरस्तादुदगग्रां निधाय स्फ्येनोदीचीमभ्यंतरमुपलि
खति। वित्तायनी मेऽसीति। अप उपस्पृश्य एवं दक्षिणतः प्राचीं निधाय। तिक्तायनी मेऽसीति। पश्चादुदीचीं। अ
वतान्मा नाथितं। उत्तरतः प्राचीं। अवतान्मा व्यथितं। उत्तरस्माद्देशात् उत्तरतो द्विपदे त्रिपदे वा चात्वाल
स्योत्तरवेदिं चतुर्स्रक्तिं शम्यया परिमित्य। देवस्य त्वा सवितुः मा ददे अभ्रिरसि नारिरसि। अभ्रिमादाय परि
लिखितं रक्षः परिलिखिता अरातय इदमहं रक्षसो ग्रीवा अपिकृन्तामि योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इद
मस्य ग्रीवा अपिकृन्तामि। त्रिः प्रदक्षिणं परिलिख्य तूष्णीं जानुदघ्नं त्रिवितस्तं वा खात्वोत्तरवेद्यर्थान्पांसू
न्हरति। विदेरग्निर्नभो नामाग्ने अंगिरो योऽस्यां पृथिव्यामस्यायुषा नाम्नेहि यत्तेऽनाधृष्टं नाम यज्ञियं
तेन त्वादध इति उत्तरवेद्यां निवपति। सिंहीरसि महिषीरसि। एते नैव द्वितीयस्यामिति द्वितीयां यजुषा तृतीयस्यामिति
तृतीया नूत्तं च

१८

तुर्थे हृत्वा सिंहीरसीति निवपति। उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथतामिति न्युप्तं प्रथयित्वा। ध्रुवासीति शम्यया
संहत्य। देवेभ्यः कल्पस्वेत्यभिमंत्र्य। देवेभ्यः शुंधस्वेत्यद्भिरवाचीनपाणिनाभिनोक्ष्य। देवेभ्यः शुंभस्वेति सि
कताभिरवकीर्य। प्रोक्षणीशेषमुत्तरवेद्यामेवोत्तरतो निनयति। आपो रिप्रं निर्वहतेति निःसारणं। स्फ्येनो
४८ दीचीमकस्मै रेखां कुर्यात् यथोदगग्राच्छेदकं। विभ्राड् बृहत्पिबतु सोम्यं मध्वायुर्दधद्यज्ञपतावविह्रुतं।
वातजूतो यो अभिरक्षति त्मना प्रजाः पिपर्ति बहुधा विराजतीत्युत्तरवेद्यामंतान्कल्पयति। संमृशति ते
के। अथ वा चात्वालात्पांसून्हृत्वा तस्या मध्ये प्रादेशमात्रीं गोपदमात्रीमश्वशफमात्रीं वोत्तरनाभिं चतुः
स्रक्तिं कृत्वा। चतुःशिखंडे युवती कनीने घृतप्रतीके भुवनस्य मध्ये। तयोर्देवा अधि संवसंत उत्तमे नाक इह
५२ मादयंतां। उभे अभिमंत्र्य। इन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः पुरस्तात्पातु। पुरस्तात्स्रुवेण स्रुवः स्तिबुकमुत्तरवेदिं प्रोक्षति
प्रदक्षिणं गत्वा दक्षिणत उदङ्मुखस्तिष्ठन् मनोजवास्त्वा पितृभिर्दक्षिणतः पातु। अत्र प्राचीनावीती प्रस

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ग्रमेत्य पश्चात्प्राङ्मुखस्तिष्ठन् प्रचेतास्त्वा रुद्रैः पश्चात्पातु । पुनरस्योत्तरतो दक्षिणामुखस्तिष्ठन् । विश्वकर्मा त्वादि
त्यैरुत्तरतः पातु । पश्चात्प्राङ्मुखस्तिष्ठन् त्वष्टा त्वा रूपैरुपरिष्टात्पातु । मध्यं प्रोक्षति । प्रोक्षणीशेषं दक्षिण
त उत्तरवेद्यौ निनयेत् । प्रसुवाचा पर्यामि । पाप्मनिति । आपो रिप्रं निर्वहतेति पूर्ववदेकस्यां दक्षिणतो निः
सारयति । अथाध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ गार्हपत्यप्रणयनीयाविध्मावादीपयतः कस्यचिद्वृक्षस्य न संख्या
नियमः । सिकता उपयमनीः कल्पयतः । अध्वर्युरग्नये प्रणीयमानायानुब्रूहीति प्रैषमुक्त्वा गार्हपत्याज्ज्वल
न्तमिध्ममुद्धृत्य दक्षिणाग्निं प्रणयति प्रतिप्रस्थाता तस्येध्ममुद्धरति । होत्रा प्रथमायां त्रिरनूक्तायामुपयम
नीभिरुपयम्य स्वं स्वं हरतः । अथोत्तरवेद्यामुपर्यग्नौ धार्यमाणेऽध्वर्युर्जुहोति पंचगृहीतं गृहीत्वा हिरण्यप
ध्वोपास्यन्नक्ष्णयोत्तरवेदिमुत्तरनाभिं वा व्याघारयति । सौकर्यार्थं न व चतुरस्राणि लिखित्वा सिंहीर
सि सपत्नसाही स्वाहेति दक्षिणपूर्वे चतुरस्रे उत्तरापरकोणमारभ्य दक्षिणपूर्वकोणपर्यन्तं व्याघारयति । सि

× १ सिंहीरसि सुप्रजावनिः स्वाहेति उत्तरापरचतुरस्रे पूर्ववत् । सिंहीरसि रायस्पोषवनिः स्वाहेति दक्षि
णापर [illegible] कोणमारभ्योत्तरपूर्वकोणपर्यन्तं व्याघारयति । ×

(१७)

ंहीरस्यादित्यवनिः स्वाहेति । उत्तरपूर्वे चतुरस्रे पूर्ववत् । सिंहीरस्या वह देवान्देवयते यजमानाय स्वाहेति मध्यमचतुर
स्रे दक्षिणापरकोणमारभ्योत्तरपूर्वकोणपर्यन्तं व्याघारयति । सर्वत्रोत्तरवेद्या इदमिति त्यागः ।। सिंह्या इदमिति
वा । मंत्रादिकर्माघो पृथक्संनिपातः । भूतेभ्यस्त्वा स्रुचमुद्गृह्य तान्परिधीन्निदधाति । अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमसी
ति श्वेतामूर्णास्तुकामेव संभारे निवपति । प्रस्थातोत्तरेणोत्तरां वेदिमध्वर्युणा स्वधमेनीयमाने ततः पूर्वमेव स्व
यमंतरो मे वेदी प्रतिपद्यतेति नोर्णास्तुकायां सुप्तायां स्वयं स्ववेदि पूर्वभागे गुल्गुलुस्तुकां निदधाति । अग्ने भीमा
सीति । होतातीर्थेन प्रपद्य प्रणीयमानाग्नेः पश्चान्निरसनोपलेशने कृत्वा प्रणीयमानायानुब्रूहीति श्रुत्वा प्रदेवं
दानुषो त्रिरुपांशु प्रणवेन त्रिमात्रेणावसायानुद्धृत्योत्तरमग्निमनुव्रजन् होतेडे । अयमुष्येत्यादि उत्तरस्याः
वेदेः पश्चात्तिष्ठति अध्वर्युरूर्णावन्तं प्रथमः सीद योनिमिति होतुरसि ज्ञाय । अग्ने बाधस्व विमृधो नुदस्वापा
मीवा अप रक्षांसि सेध । अस्मात्समुद्राद्बृहतो दिवो नोऽपां भूमानमुपनः सृजेह । यज्ञ प्रति तिष्ठ सुमतौ सुशेवा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आत्वावसस्तनिपुरुधाविशंतुदीधिमायुर्यजमानायकृण्वन्नेथाम्हतेनजरितारमंडुणी हयज्ञ॰प्रसच्छाल इतिसंभा
रप्रतिष्ठाप्य।अग्नेःपुरीषमसीत्युत्तरतउपयमनी स्तुप्य।मनुष्वत्वानिधीमहिमनुष्वत्समिधीमहि।अग्नि
मनुष्वदंगिरोदेवादेवायतेयजे।उपसमिध्य।द्वादशगृहीतेनस्त्रुवेष्टरयित्वासमतेअग्नइतिपूर्णाहुतिं
जुहोति।अग्नयेसमवनइदं॰अथजुहांसकृत्सकृद्गृहीत्वावतस्तोतिमुख्यांजुहोति।अग्निर्यज्ञंनयतुप्र
५ज जानन्नेनंयज्ञहनोविदंशादेवेभ्योयज्ञंप्रब्रूतात्प्रयज्ञपतिंतिरःस्वाहाग्नयइदं॰वायुर्यज्ञं॰तिरःस्वाहा।
वायवइदं॰आदित्योयज्ञं॰तिरःस्वाहा।आदित्यायेदं॰विष्णुर्यज्ञं॰तिरःस्वाहा।विष्णवइदं॰प्रतिप्रस्थाताध्व
र्युत्वाग्निप्रतिष्ठापनप्रभृत्यतिमुक्तिपर्यंतंक्रियमाणेतत्तमनुकुर्यात्।अथाभोदेवागातुविदः।अध्व
र्युराहवनीयेन्याहितेप्रतिप्रस्थातादक्षिणमग्निमन्वादधाति।~~[illegible]~~यजमानोऽग्निं
गृहस्तामीसत्तरतोपस्थायापूर्वेणोत्तरेवेदिकंगत्वादक्षिणस्यसमीपेऽग्निंगृहस्तामीत्यावर्तिकुर्यात्।भ्योप १८

यरमतां॰इमांस्वर्जेतपूतियामितियथासंभवं।वरुणप्रघासः॰हविरिदमेपामयि।उत्तरतोंतराग्नीइतिजपित्वाप
र्वेवदक्षिणतोगत्वांतराग्नीइतिजपेत्।अध्वर्युरितरास्त्वादधाति।विहारद्वयस्योत्तरतइदमहमग्निज्येष्ठेभ्य
इतिसकृत्।राखाहरणवत्सापाकरणेप्रतिप्रस्थातापूर्ववत्करोति।पश्चादध्वर्युः।अथपयस्तीरितियजमा
नःउभेवेदीअतिक्रम्योभावग्नीअभिसंधायाग्नेव्रतपतइत्यादि।आप्यायध्वमघ्न्यामरुद्भ्योदेवभाग
मितिप्रतिप्रस्थाता।वरुणायेत्यध्वर्युः।उभाविध्मावर्हिषीवैश्वदेववदाहरतः।इध्मप्रव्रश्चननिधानां
तंवेदिशाखायाइत्याद्युभौकुरुतः।यजमानस्यत्रिवृत्पलाशइत्याद्द्वित्तिः।कुंभ्यालेपनांतमुभौ।यव
ग्व्याग्निहोत्रमोमत्तरवेदिके।सायंदोहकालेआहवनीयेधिश्रयणंपक्षेउभयोरुभाभ्यांपरिस्तरणं।दर्भ
स्तरणाद्युभौ।आपोदेवीःशुद्धास्थेमापात्राणीत्यस्यावृत्तिः।एतआचरंतीतिसकृत्पूर्वंप्रतिप्रस्थातादा
ह्यतिउपसृष्टांमेप्रब्रूतात्गांवोपसृष्टांमितिप्रेषेतस्यापिभवनः।मरुद्भ्योहविरिंद्रियं।मरुद्भ्योदेवभा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

हव्यं। मरुद्भ्यो दधि। अध्वर्युर्वरुणाय हविरिंद्रियं। वरुणाय देवेभ्यः। वरुण यद्दधि। उक्षेषणभज्यते दध्य
द्र पात्र्यं त्रयस्त्रिंशो स्ति। अयक्ष्मा वः द्यौः श्रुमं। उत्सं दुहंति। अग्ने न्मयं देवपात्रा इति याजमाना नामाव
त्तिः। उभयोरिमौ पर्णवद्भं वपरिस्तरणी नेति परिस्तरणी के उभयोः। प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्येव परिस्तर
णं कुर्यात्। इतरेषामध्वर्युः। उभावग्नी इति देवा देवेषु वेति सकृत्। यदा सघस्कात्त्वा वरुण प्रघासास्तदा
न सायं दोहः। नो भावग्नी इति। लौकिके न दध्नामिक्षा क्रियास्यात्। प्रागुदयात्कर्म णो वामित्यादि। ब्रह्मयज
मानयो रासने अध्वर्युः। पुत्राथस्तरणमुभयोः अध्वर्योः चत्वारिंशत्कपालानि स्थाली त्रयं स्फ्यश्च द्वे द्वे
तराणि वैश्वदेववत्। प्रतिप्रस्थातुरेकादशकपालानि स्फ्यश्च द्वे। गार्हपत्यस्योत्तरत एव शिष्टानि सर्वा
णि। स्वाग्नेरुत्तरतो जुह्वादीनि। जुहूपभृद्ध्रुवास्रुव तद्यदा उपधानी प्रोक्षणपणाशमीमयः। नतस्य प्राशित्र
हरणी डापात्रे उभे पवित्रे। ब्रह्मवरणमध्वर्युः उभौ वानस्पत्यौ सीसादि ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामीत्यध्वर्युः। ब्र
ह्मा। ओं प्रणयत। भूरित्यावृत्तिः। सविशंतामित्युभयोः। वानस्पत्यासीत्यभो। यजमानहविर्निर्वप्स्यामीत्यध्वर्युः। ओं निव १९

पतमिति यजमानः। सर्वे यवा भवंति। अपिवापो पलः करंभपात्राणि मेषावि नियवानां व्रीहीणामितराणि। सौकर्यात्प्रथम
पक्षमवलंब्य प्रयोगः। यवमती पात्रीमन्वारभ्य शकटमंत्रानध्वर्युर्जपेत्। प्रतिप्रस्थाता च। पात्रीं निर्वापेसर्वमुभौ
कुरुत इति भाष्यात्। पोक्षांतं वैश्वदेववान्नि रूप्यं द्राग्निभ्यां जुष्टमिति निर्वपेत्। अथ प्रतिप्रस्थाताऽपरः स्फ्यो जुष्टः स ना
कुरुत इति। (margin)
शूर्पे पवित्रे निधाय यवान्निर्वपति। अध्वर्युस्तत्तो वरुणाय काय च निर्वपेत्। अग्निं होतारमित्यावृत्तिः। अ
थ प्रतिप्रस्थाता शूर्पांतरे करंभपात्रार्थान्यवांस्तूष्णीं निर्वपति। ऐंद्राग्नमारुतनिर्वापयोरंतराले करंभपात्रा
र्थो निर्वाप इति रुद्रदत्तः। इदं देवानामित्यादि पृषक्तं ह्व्यं रक्षस्व द्राग्नी हव्यं रक्षेथामित्यंताविरमत्यध्वर्युः।
परः मरुतो हव्यं रक्षध्वं। अध्वर्युः। वरुण हव्यं रक्षस्व क हव्यं रक्षस्व केत्यति सकृत्। सर्वत्र कायामित्यभो
प्रोक्षिष्यामीत्यध्वर्युः। ओं प्रोक्षतामिति ब्रह्मा। ऐंद्राग्निभ्यां वो जुष्टं प्रोक्षामि। इत्यंते विरमत्यध्वर्युः। मरुद्भ्यो वा
जुष्टमिति परः। वरुणाय वो॰ काय वो॰ मीत्यध्वर्युः। शुंधध्वमित्यभो। उक्षेः समाहते वे। त्रिष्फलीकर्त्तवा इति

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वाध्वर्युरेव तुषानस्कंदयिलेत्यंतमुमोकुरुतः। प्रविद्धं रक्षः प्राध्माता॰ इत्यंते अवभृथार्थं तुषान्स्थापयित्वा
दकेनयवान्संयुत्य पर्यायेणापत्न्यवहंति फलीकरणं चकरोति। प्रस्थानाउकरणवावघ्नादिकरोति। आग्नी
ध्रः पर्यायेण दृषदुपले समाहंति। करंभपात्रार्थानां यवानां तूष्णीमवघातादिकरोति। उत्तरेत्रिर्निनीया
पृथामा गंध्यावर्तं चे। इदमग्ने सवितुः प्रसवे इदाग्नावरुणायकस्यतिपेषणार्थान् इदं दं सोमस्यसू
स्त्याइति वर्वपीनमभिमृश्याजिनादानादि पूषांत वैश्वदेववदुक्तं द्याग्निभ्यां जुष्टमधिवपामीत्यध्वर्युः
ततः परो देवस्य॰ म्यो मरुद्भ्यो॰ अथाध्वर्युः। वरुणायजुं॰ कायजुं॰ असंवपतीदिं षाणूनीत्यध्वर्युः। धृ
सृष्यादानादिपोस्नातानां वैश्वदेववदुपधाये द्याग्नस्यैकादशोपधायविरमत्यध्वर्युः परोमेष्वेकपालेप
धानं कुर्यात्। धृष्यादानादिप्रकृतिवत्प्रथममुपधायधर्त्रमसीतिकिं। विघ्नवधानेन पुरस्तान्धरुण
मसीतितस्यपुरस्ताद्व्यधानेनतृतीयं। विदसीति प्रथमस्य दक्षिणतः। परिचिदसीति किं विघ्नवधानेनो २०

त्तरतः। प्रथमदक्षिणयोः पश्चान्मध्ये मरुतमिति उत्तरस्यापरेण धर्मासीति। तयोर्मध्ये उत्तरभागे चितस्योत्ति
र्द्वितीयतृतीययोर्दक्षिणतो मध्ये एकं तल्लग्नं। तयोरुत्तरतः किं विघ्नवधानेन द्वौ। अधिश्रयणकाले त्रिषु त्रि
केषु त्रीन्सदा नैशानभागावस्थिते द्विक एकं पादमित्याधिश्रयेत्। अध्वर्युर्मेषायकपालान्युपदधाति। आदि
तस्त्रीण्युपधाय तान्परेण चिदसीति ता उत्तरेणावलादित्रिनुभिर्मन्त्रैः प्रागपवर्गाणि स्वयपालोरंगुल्य
भिनिधानमंगारात्याधाने सर्वत्र तेषु काले चतुर्षु द्विकेषु चतुरो मेषपादानधिश्रयेत्। कायैककपालमुप
दधाति। ततः प्रतिप्रस्थाता मारुत्ये प्रातर्दोहं ततोऽध्वर्युर्वारुण्ये प्रातर्दोहं कुर्यात्। सायं दोहवन्मंत्रावृत्तिः। उ
मोभगृणामित्यादि। अध्वर्युः। पात्र्यामग्नये जुष्टं संवपामि सवित्रे जु॰ पूष्णे जु॰ मीद्राग्निभ्यां॰ मि संवप
ति। परो देवस्य॰ म्यो मरुद्भ्यो जु॰ मि। ततोऽध्वर्युर्वरुणायकाय॰ संवपामि। अध्वर्युः पिष्टान्युत्पूय तंदुलोत्पु
सृष्यस्थालीस्था अपउप्लुनाति। परः पिष्टानि पत्नीकरंभपात्रार्थान्यवानां तूष्णीमवहत्यपिष्ट्वोत्सवा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

रिणां संसृज्य यावंत एककपालभोजनो यजमानस्तत्पुत्रप्रपौत्रा स्मृत्वोऽप्रत्तकन्याश्च तावंति पात्राणि श्र
पक्कानि पक्कानि वैकातिरिक्तानि करोति यद्वा पूर्वेद्युर्वितुषान्यवान्कृत्वा पिष्टा वा न्वाहार्यपचने ईषदुपतप्ता
नां तेषां करंभपात्राणि मेषं मेषीं च कुर्याद्ध्वर्युः समापोअद्भिरग्मतेत्यादि पिंडं कृत्वा यथाभागं व्यावर्तेथां ८
मिति आग्नेये। विभज्य व्यावर्तेथामिति वरुणव्यावर्तेथामिति सावित्रं व्यावर्तेथामिति सौम्यं व्यावर्तेथामिति। ऐंद्राग्नेय्या
मिति वरुणकायो। इदं सोमस्येदं सरस्वत्या इति वरुण। इदं वरुणस्येदं कस्येत्युक्तमौ पुरोडाशौ। अध्वर्यु
रैंद्राग्नेषु पुरोडाशेषु कृतेषु प्रतिप्रस्थातायोन्यादि स्त्रीलिंगयुक्तामश्वंगां मेषीं करोति। अध्वर्युमंत्रादि
पुल्लिंगयुक्तं सश्वंगं मेषं करोति। एककपालं वा अंगारापोहनादि ऐंद्राग्नाधिश्रयणांते कृते प्रतिप्रस्थाताध
र्मोसीति मेषीमधिश्रित्य सायंदोहं तूष्णीमानयति। अध्वर्यु घर्मोसीति मेषमधिश्रित्य सायंदोहमानीयैकक
पालमधिश्रयति। पुरोडाशमेषमेषीणां प्रथनादि ऐंद्राग्नमधिश्रित्य पयसोर्दधनीं वानीयतः। प्रतिप्रस्थात्र
ध्वर्यू मेषावधिश्रयतः। न त्वेनौ प्रथयतः। आकृतिनाशप्रसंगादिति रुद्रदत्तः। पर्यग्निकरणं सर्वेषां २१

मेषमेष्योः कुंभीपाकस्यतापक्षे कुंभ्योः कपाल धर्माः पोसवदुपधानं पाकश्च अविदहंतः श्रपयतेति। अध्वर्युर्वी
स्तुविसृज्य पात्रे पंनिनीयापरो विस्वंवेद्यामाप्लेपं निनयति। निनयनानंतरमुभाववग्नी प्रतापयत इति पक्षे ष्ट
वेवदंति मुक्तिहोमांतमुभावस्मिन्काले कुर्यातां पूर्वमेव दक्षिणाग्निं प्रणीय गार्हपत्यदक्षिणाग्न्यो रैधातो न्वा
अस्मिन्काले राहवनीयस्य। इहैवां तराग्नी जपोन्वाहितजपश्चवृत्तौ पायनमासं नेषु हविष्वेवोल्लऊपराकृता।
आहवनीयदेशा समाप्तिः। तद्दशा तरंतौ दमास्तिरणादि वैश्वानरं ज्योतिरिति गार्हपत्यस्थाहवनीये प्र
क्षता। एवंमूर्त्या। प्राक् प्रणयने कृते निनयनानंतरं श्रेस्मिन्नुत्तरमिति। ब्रह्मा। ओं परिगृह्णीतेत्य वसस्वेत्यभौ।
यजत्स्य वेस्या वृत्तिः। धा असीत्या घृ नो प्रोक्षणीरासादयेध्मा० दध्मो देहीत्यध्वर्युः। इड उप्यक्रो तू इति तुलामद्ध
२ इत्यनयोरावृत्तिः। आग्नीध्र उत्तरस्यां प्रोक्षणपासादनादि कृत्वा दक्षिणस्यां करोति। उभयेषां पात्राणां प्रोक्षणांत
वेधो रुत्तरलोग्रेण होतृरदर्भे तु सादनं। दिवः शिल्पमित्यस्या वृत्त्या वेदाग्रद्वयं वेधोरुत्तरत उत्करे परित्यज्यावेदा

प्रतिप्रस्थाता परिकर्मिणा हस्तोदत्वा स्वयं न गच्छेत्। १

वाज्यस्थाल्यो दधिस्थाल्यो योक्त्रं पवित्रे चादाय पत्नीं संनह्य सुप्रजसास्त्वा वयमित्यादि अध्वर्युः स्थाल्यौ वैश्वदेववद
ाज्य दध्नो निर्वापादिकं कृत्वा प्रतिप्रस्थाता स्थाल्योस्तथैव तयोर्निर्वापादिकं कुर्यात्। उभे आज्यस्थाल्यौ वेद्यामा
ज्यदध्नोर्निर्वापादिकं कृत्वा प्रतिप्रस्थाता स्थाल्योस्तथैव तयोर्निर्वापादिकं कुर्यात्। एकस्यैव वा वेक्षणं कुर्यात्। तदा परस्य तेजोसि
पयमापस्त्या उपहरति। पत्नी तंत्रेण निमील्यावेक्षणं कुर्यात्। एकस्यैव वावेक्षणं कुर्यात्। तदापरस्य तेजोसि
तेजस्से ले ति न भवति। तेजसी स्थः स्ते जो नु प्रेतमित्यस्या वस्या आज्ये दधनी वहरति। अग्नि-विमैदि ति उत्त
रेणो अध्वर्यो राज्यमधिश्रित्य अग्नेर्जिह्वेस्थ इति उत्तरवेद्यां सादयति। ततो ग्निस्तेस्तेजोमाने दिति पराज्यं
दक्षितो धिश्रित्याग्नेर्जिह्वे स्थ इति दक्षिणवेद्यां तदीयाज्यदधनी सादयति। यदि वदि वा न संप्रेषं ब्रूयादिति
पक्षआश्रीयते न दाऽसंप्रैषपक्षेध्वर्युरेव करोतीति तच्च भाष्यमनुसृत्याध्वर्युप्रतिप्रस्थातारावेव स्वीय प्रा
क्षणीं पूरणा दाग्नेर्जिह्वे स्थ इत्यंतं कुर्यातां यजमानस्तु तमाज्यमध्वर्युणा सहाज्यं दधि स्थ इत्यवेक्ष्य। दक्षिणे
पे रणासहनाक्षश मंत्रेण वेक्षेत। अद्भिराज्यं दधीत्यस्यावृत्तिः श्रुकेचेत्यादीनां च। कालेमहीनां पयोसीति सकृदाज्यं 22

द्धि दधि द्धिराज्यमध्वर्युर्गृह्णाति। एवं परः प्रोक्षामीत्यध्वर्युः। ब्रह्मा। प्रोक्षितं। कृष्णोसीत्याद्यभो। असिश्रेमेत्यावृत्तिः
स्वस्यां स्वस्यां वेदिश्रो तयो प्रोक्षणीशेषं निनयतः। यजमानः प्रस्तरद्वयमादाय ब्रह्मणे ददाति। ब्रह्मा। द्वयं धारय
ति। चतुः शिखंडेत्यावृत्तिः। परिधिमंत्राणां च। सूर्यस्त्वेत्या द्याज्यसादनांतमुभयोः। विधृत्यादि स्थाल्यंतासादना
नु मंत्राणां मंत्राणामावृत्तिः। न दधिस्थाल्योरासादने। उभावेताव सदन्नित्यादि। अंगारापोहनांते स्रुग्व्यो निर
त्यामिक्षावर्जं सर्वहविषां। सोम्य तर्जपोक्ष्णांता मंत्रेणाभिघार्य तूष्णीमैन्द्राग्नं। अथपरो यस्त आलभेत्यादि नामिक्षा
मभिघार्य तूष्णीमैषी। अध्वर्युर्यस्त आलभेत्यामिक्षां तूष्णीमेषं। मंत्रेण कार्यं। सर्वयवमय पक्षे तूष्णीं सर्वेषां प्र
ति छापनं। नानावीजपक्षे पोक्षमे पयो स्तूष्णीं। मंत्रेणेतरेषां। ऐंद्राग्न उद्वासिते प्रतिप्रस्थाता द्वे हगा इति प
यस्यामुद्वास्योपसेवनांतं वैश्वदेववत्करोति। मेषी पात्र्यामुपस्तीर्य आ द्रभिर्भुवनस्यगोप्त्रीभिः तोत्स्त्रा तिजनित्री
मती नामिक्ष द्वासयति। गोपाजनिनेस नयोर विकारे रुद्रदन्तः। अध्वर्युर्द्वे हेत्यामिक्षामुद्वास्य सेचनां ते

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कृत्वा च रुचन्मेषमुद्वासयति। मेषीमेषयोस्तल्लीवोद्वासनं। उभौ छागमेषभिंनशशादिषा त्तिनाम्नर्णामि
स्त दभावे कुशोर्णाभिर्मेष प्रतिकृतीलोमशौ कुरुतः। अध्वर्युर्मारुत्या एकस्मिन्पात्रे मेषमवदधाति परो
वारुण्या एकस्मिन्मेषी॥ ततएककपालमुद्वास्येरा भूतिरिति ऐंद्राग्नं तकपालं जनेकृते मेष्याः कपालं ज
नं परः। ततो मेषैककपालयोरध्वर्युः। देवस्येति त्र्यमेणालंकरणमेष्या मेषस्य वा। एककपालमाविः पृष्ठ
मभिहरयति। अथ प्रतिप्रस्थाता त्र्यवराद्ध्यानि परः। शतानि परः सहस्राणि वा शमीपर्णान्यनिय
तसंख्यानि करीराणि वा मेष्ये उपवयति। ततोध्वर्युर्मेषायमत्तपृथ्वोप्यकरंभपात्रेषु प्रत्येकं तावत्संख्यानि
शमीपर्णानि करीराणि वानियतसंख्यानि प्रक्षिपति। मेषमेष्योरध्वर्युरेवावपतीत्यन्ये। करीराणामभा
वे मेष्ये फलानि बदरादीनि। अध्वर्युः प्रियेणेत्येष्टावुत्तरस्यां सादयति। परः प्रियेणेति दक्षिणस्यां मा
रुतीं तूष्णीकरंभपात्राणि वा। उरुं रेवा जिने। मारुत्या एकस्मिन्पात्रे स्वस्थाने मेषीमवदधात्यध्वर्युः। वा २३

रुण्याश्चैकस्मिन्मेषं परः। यजमानः पंचहोत्रोत्तराण्यभिमृश्य दक्षिणान्यभिमृशति। अग्नेर्जनित्रम
सीत्याद्युभौ वैश्वदेववत्। लौकिक्या वरणीदक्षिणतः। अग्नये मथ्यमानायेत्यध्वर्युः। होतोमथ्यारम्भा
सीत्याद्यु मौ वैश्वदेववत्। लौकिक्याव रणीदक्षिणतः। अग्नये मथ्यमानायेत्यध्वर्युः। होतो मयारम्भा
रुहाणि स्वर्यं तं मथनीया आह। उमयत्र जाते जातायानुब्रूहि प्रह्रीयमाणायेत्यध्वर्युः प्रहृत्याभि
जुहुतः अयं वद इत्याद्यू भो। अवमृतां र्थतमामव शिष्य। होतृषदनं कल्पयत्यध्वर्युः। अग्नये समि
ध्यमानायेत्यध्वर्युः प्रागूर्ध्वे दिश होतारो सकृत्। अंगिरस्वो मास्येति वा। उभौ अग्नइत्या वृत्तिः प्रति
प्रस्थातुः। समित्प्रक्षेपणानंतरं समिद्धो अग्निरिति तं त्रेण प्रतिप्रस्थातुरनुकारित्वात् क्रियासमान का
लीनानुमंत्रणानामावृत्तिः। उत्तरकालीनानुमंत्रणानां तंत्रत्वमिति ज्ञेयं। मनोसीत्यस्यावृत्तिः।
अग्नीन्परिधीनित्यध्वर्युः। आग्नीध्र उत्तरान्परिधीनुत्तरमग्निं वत त्रत्यस्य संनहनाभ्यां संम
ज्याद्दक्षिणान्परिधीस्तत्रत्यस्य संनहनाभ्यां संमार्ष्टि नाग्निं दक्षिणपरिधिसंमार्गानंतरमुत्तर

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्याग्नेः संमार्गो इति भाष्ये। अध्वर्युरास्ते। अथपरः। प्रैष स्यान्ह वामेहे मरुतो यज्ञ वो हसः। करंभेण
सजोषसः इति पत्नीमुदानयति। प्रतिपत्नि मंत्रावृत्तिः। एतमेव च मंत्रं वाचयति। पत्निक तिके जाराः इति
पृच्छति। प्रतिपत्नि। एतावंतो मे जारा इति वदेयुः पत्न्यः। तान्वरुणो गृह्णात्वित्यध्वर्युः नसंति मे जारा
इत्युक्तौ तान्वरुण इत्यस्य लोपः। मुख्या पत्नी यजमानश्चोत्तरा वेदीं गत्वोत्तरेण चोत्तरां वेदिं गत्वा
पीके शूर्पे करंभपात्राण्येपयाप्य द्वयोः शीर्ष्णोः स्थापयित्वा दक्षिणस्याहवनीयस्य पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखो
तिष्ठंतो दक्षिणेनाग्नेः शूर्पेण जुहुतः। यजमानः मो षू ण इंद्र पृत्सु देवास्तु स्म ते शुष्मिन्नवया। मही ह्यस्य मी
ढुषो यव्या। हविष्मंतो मरुतो वंदते गीरित्यनुवाक्या। अव सा नो माह। उभौ याज्या। यद्ग्रामे यदरण्ये यत्स
भायां यदिंद्रिये। यच्छूद्रे यदर्य एनश्चकृमा वयं यदेकस्याधि धर्मणि तस्यावयजनमसि स्वाहेति। इंद्रायेदं।
नरद्दत्तस्का वो करणानीत्येव ब्रूयादिति बोधायनीयसूत्रात्। करणदेवताः करंभपात्राणामहा। अक्रन्कर्म २८
कर्मकृतः सह वाचा मयोभुवो देवेभ्यः कर्म कृत्वास्तं प्रेत सुदानव इति स्वस्थानं गच्छतो जपतः। आग्नीध्रस्तो

अग्नेवाजजिदिति दक्षिणाग्नेस्तादीयस्य संनहनात् संमार्गं कुर्यात्। अपि वाध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता वा जुहुयात्।
अन्वारंभं दंपती कुर्यातां। तदाप्यक्रंनिति तयोर्जपः। भुवनमसी स्याद्यभौ। अध्वर्युमन्वारभ्य वागसि। इंद्रा
येदं। तथेतरमन्वारभ्य वागसि। इंद्रायेदं। अध्वर्युः संनहनद्वयं समनसंगत्योत्तरस्यां तणमादाय करु
दमित्यादि। आग्नीध्रः। संनहनद्वयमन्वारभ्यास्कन्नमद्य देवेभ्यः पितर इति स्कृत्। पृथिवी होतेति
वाहो तुषि तवती मधुर्स्कवमास्यो यांदेव पुत्रं विश्ववाराद्युस्पृहः इति चत्वारि नेवो ह इति सिद्धांत भाष्ये।
आश्रावय यजेति सर्वत्राध्वर्युः। आग्नीध्रः स्मृतो संमार्गो विधारयन्प्रत्यावयति। अध्वर्युर्वषट्कारेण
म सैकाले जुहुयात्। परो नवषट्कृते जुहुयात्। तत्रेणोद्देशत्यागो यजमानः। वैश्वदेववत्प्रयाजा आज्य
भागो वा। परो विरमति। अध्वर्युः। आग्नेयादिपो ध्वंतं वैश्वदेववत्प्रचरति। ऐंद्राग्नेन प्रकृतिवत्ततो
विरमति। परः। आप्यायतां। यजमानः पंचहोतारं वदेत्। स्त्रवेण मारुत्याः प्रथममवादनं गत्। मेषी

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

य

मवद्यति। द्वितीयेन शमीपर्णकरीराणि। पश्चाद्धस्ततीयं पंचावत्तिनः मामेरित्यादि द्वितीयपात्रस्थामामिक्षां
पूर्ववदवदाय। आप्याययतां सकृत्। यदवदानानि। इति प्रथमपात्रस्थं। यदवदानानीति द्वितीयपात्रस्थं
पूर्ववदवदाय। आप्याययतां सकृत्। यदवदानानि। इन्द्रियावी मे भूयासं। इन्द्रियावी भूया
मरुद्भ्योनुब्रूहि। मरुतो यज। मरुद्भ्यः इदं न मम। मरुतामहं इन्द्रियावी इन्द्रियाव्येनादो भूयासं। इन्द्रियावी भूया
समिति वा। विरमति। अध्वर्युः। आप्याययतां। मामे। वारुण्याः प्रथमावदानेन मेषं। द्वितीयेन शमीपर्णादि।
प्रतिप्रस्थाताप्येवं। द्वितीयपात्रस्थामामिक्षावदानमभिघारणं प्रत्यभिघारणं च। आप्याययतां। यदवदा
नानि। वरुणायानुब्रूहि। वरुणं यज। वरुणायेदं न मम। वरुणस्याहं इन्द्रियाव्येनादो भूयासं। इन्द्रियावी भूयासमिति
वा। अथैककपालमुद्धृत्येत्यादि वैश्वदेववत्। कायेति कमिति वा। प्राजापत्यस्याहमन्नादः। प्रत्यात्रमानमंत्रस्था
स्वा- हा। नमस इदं न मम। नमस्यायेदं। इषश्च इषायेदं। ऊर्जश्च ऊर्जायेदं। नारिष्ठात्स्विष्टकृतं चोभौ।
अनुयंत्रणं तंत्रेण। उपदेशमंत्रे वाज्यभागानुमंत्रणास्य स्विष्टकृदनुमंत्रणस्य चावृत्तिः। प्रतिप्रस्थाता तु न प्राशि

२५

त्रं। प्रथमपंचके सौम्यवर्जं विरुज्य प्राशित्रमध्वर्युः। इडापात्र ... मुत्तरेणास्यादीनां समानामवदायप्रतिप्र
स्थात्रे प्रयच्छति समानत्वात् अवदायाध्वर्यवे। सुरूपवर्षवर्णाह्वितिः इडाभिघारणं पर्वर्जनं चाध्वर्युः। मारुत्या
अप्यवांतरेडां प्रतिप्रस्थाता ऽप्यन्वारभते। उपहूतः पशुमानसानीति जपति। यजमानः भूयस्येहेत्यादि सकृ
त्स्वांस्वां इडां प्राश्याचम्य स्वस्वां वेद्यां मनोज्योतिरुभयोः। इतरे सर्वे संस्रवं प्राश्याचम्योत्तरस्यां वेद्यां मार्जनं
कुर्युः। सौम्यवर्जं पौर्णानां चतुर्धाकरणं उभयोर्यजमानभागयोः परिहृतिः। उत्तरस्यां वेद्यां ऊवध्यस्य
भमासाद्याभिमृशति। ब्रह्मप्रावित्रेनर्षभेणेति विशेषः। ब्राह्मणाअयं वः ऋषभो यथाभागमभिहितं ततः प्रति
स्थाध्वं। रुद्राय गामिति प्रतिग्रहः। सर्वेषां सह प्रतिप्रस्थाता। कामं तु ततो भूयो दद्यात् दक्षिणोत्तरे
रपि प्रयोगे यथालिंगमूहः। ब्रह्मन्प्रस्थास्याम इत्यध्वर्युः प्रतिष्ठतमिति ब्रह्मा। आग्नीध्रः क्रमेण समिदा
धाने कुर्यात्। यजमानस्येषाति अग्न इत्यस्यापीत्यन्विलाकारः। आग्नीध्रः क्रमेणातत्राद्धिहारस्रुवस्य संनि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

हस्ताभ्यां परिधिसंमार्गे कृते ऽग्नेः क्रमेण संमार्गं कुर्यात्। अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ स्वं स्वं संनहनं प्रहरतः। वेदि
र्बर्हिरित्याद्यृत्विग्रित्य न्विल्लाकालः। यत्ते अग्न इत्यस्य वेदिबर्हिरित्यस्य चनाहृत्विग्रिति नु युक्तं। महाहविर्हो
तेति सकृत्। उभौ पृषदाज्यं जुहोमित्यादि वैश्वदेववत्। तंत्रेण हुतानुमंत्रणं। यजमानस्य वाजस्य मेत्यादि
समंत्रमित्यंत मावर्त्तते। इषिता देव्या इत्यध्वर्युः। यो ह्यां तं शर्वं वदुज्जितीत्येकाइंद्राग्निभ्यामिदं। इंद्राग्न्योर
हमुज्जिति। मरुद्भ्य इदं। मरुतामहं। वरुणायेदं। वरुणस्याहं। कायेदं। कस्याहं। देवेभ्य आज्यपेभ्य इत्यादि।
मरुतां पृषत्य स्थेति सहशाखाभ्यां प्रस्तरावुभौ प्रहरतः। अग्नीदमयेत्यध्वर्युः आग्नीध्रो रोहितेनेत्यंतरस्यां
ततो दक्षिणस्यां। यजमानः एमा अग्मन्नितिसामेससाशीरिति वा वर्त्तयेदित्यन्विल्लाकारः। नावर्त्तयेदिति नु
युक्तं। परिवृसरीणाः स्वस्ति मा शास्स इति नु सकृत्। रोहितेन त्वेति नु पृथक्। अनुप्रहरतमित्याग्नीध्रः। स्वगा त
नुभ्य इत्यस्मै। दिवः खील इत्यावृत्तिः। संवदेथामित्याग्नीध्रः। अगानग्नीदित्यस्मै। अगानमित्याग्नीध्रः। श्रावयेत्या
दि। स्वगा दैव्या इत्यादि। अध्वर्युः यं परिधिमित्यस्य नयोः। यत्तस्य पाप इति वा। वितनु वामीत्याद्वित्तिः।

विल्लाः शंयोः। यत्तन्नमस्त इति च सकृत्। तिसृभिस्तिसृभिः स्रुग्भिः संस्रावहोमः। इष्टोयस्त इत्यावृत्तिरित्यन्विल्ला
कारः नावृत्तिरिति नु युक्तं। वैश्वदेववदुभयोर्वाजिनवर्यादिदिग्रुपस्थानांतं। प्रतिप्रस्थाताध्वर्युपात्रे शेषमानयति
तृतीयो भूत्वा भक्षयति। होत्रादयश्चोपहवकाले प्रतिप्रस्थानरूपहृयस्वेति तृतीयस्थानेवदेयुः। आमाविशंतिंदवआ
गल्याधवनीनां। रसेन मेरसंपृणात स्याने वाजिभिर्भक्षं कृतस्येत्यादि समानं। वारुणो हविः शेषं निधाय शिष्टा
न्हविःशेषान्भक्षयंति। वेदो होतादत्ते। स्रुचौ स्थाल्यौ कमंडलुं वाग्नीध्रः। उपहृयमुभावाददाते। स्वे स्वे सप
मंत्राभ्यां सादयतः। अग्नेर्वोपन्नेति वैश्वदेववत्। पत्नीसंयाजान्यजतः। तंत्रेणानुमंत्रणं। पूर्वाजनमध्वर्युः।
उभौ वाग्नीध्रहोतन हस्तयोः। राज्यबिंदुनवद्यतः। समन्वारंभेन वा। इडास्मानिति सकृत्। उभौ क्रमेण पत्न्यन्वार
ब्धौ संपत्नीयं जुहुतः। यजमानः तत्तद्द्वयांतत्तद्देदं निधाय क्रमेण वेदोसीति वेदमभिमृशेत्। दक्षिणाग्निके
होमानुभौ कुरुतः। तंत्रेण मुखसंमार्गः। नयोक्त्र विमोकः। नसमायुषा नष्टणपात्रं। पुष्टिमती स्वतिष्ठति।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

यथेतमित्यादि प्रायश्चित्तानि समिष्टयजूंषि चोभयोः प्रभुवत्वात्सुर्यस्य इत्यावृत्तिरित्यन्विलाकारः। नाहत्तिरि
तिनु युक्तं। आमिक्षायजमानभागयोः तत्र प्राशनं मंत्रेण। अभिस्त्वणीहीति स्वस्यां वेद्यां होतृषदनामि
प्यादनं। उभौ कोवायोक्षीक्षिति। नधारास्त्रावणमुभयोः। नमार्जनं। यजमानस्य। केचिद्दक्षिणस्यां धारास्त्राव
णादि मुखनिमार्गतिं कुर्वन्ति। अथावभृथः॥ ॥ निष्कासपक्षमेव दिपक्षं वाश्रित्य प्रयोगः। अध्वर्युस्त्वयावे
दिमितिवेदं कृत्वाङ्गुल्या प्रादेशपरिवास्य समूह नाल्पेकरत्नं कृत्वोत्तरेण। उत्वनीयं वेदं प्रयुज्य पवित्रे स्थ इति
पवित्रे कृत्वा विलो रिश्मि रनुमज्य संविशं तामिसमूहेन वरमभिमृश्य प्रोक्षणीर्देवो वइत्सुनम् मापो देवी
रित्यभिमंत्र्य ब्रह्मणा मामंत्र्य शुंधध्वमिसमूहेन सर्वाभिः प्रोक्षणोनशेषसादनं। आज्यनोदेहीति सं
प्रेष्यति। पूषाते बिलमित्या घ्ने र्जिकासीत्यंतं आग्नीध्रेण कार्यं। न पत्न्यवेक्षणं। नतेजोसितेजसेत्वेति च। च
रुणा प्रघासेष्ववेक्षणं संस्कृतायाः पत्न्याः सत्वात्। आज्यमसीत्यवेक्षेते अध्वर्युर्यजमानो। आज्यमेव मंत्रे
२७

पराचेः कृतं दुदेनः प्रमुंमुग्ध्यइ

रुपस्यप्रकृतिवत्स्रुक्स्रुग्रहणं जामदग्न्यस्यापि चतुर्गृहीतानि। उपभृति आदेश्च चतुर्भिर्गृहीत्वा विरमतिनानूयाजोत्वेक।
अ
तस्त्वेपवानां त्वादिशो। पंचानां त्वा पंचजनानां। चरोस्त्वा ब्रह्मणः स्तोमि चतुर्गृहीतमन्यत्। ध्रुवायां प्रकृतिवत्। अ
ये प्राणाश्चेति। पवित्रे बर्हिषि विसृज्य निष्कासंपात्रस्थं कृत्वा ऽन्यैः सह कुशमुष्टिं समिधस्त्रुवांश्चादाय गच्छन्ति। ना
युदी अग्ने नो रूपूहि राजा। नसामगानो। सर्वा दिशः प्रत्यवमृथाय गमनं नोदीच्यां भवा अपः प्रतीति केचित्। चां
मित्रजाः हत्सु मुच
दिशो गच्छंति सेव प्राचीनमुखाः प्रचरेयुः। वहंती नामपां ह्रदो मिर्गीतव्यः। आपो दृष्ट्वा यजमानो जपति। शतं ते राजन्
सुमतिर्देवः रत्तु
गंभीराः। बाधस्व द्वेषो निर्ऋतिं स्मरन् अध्वर्युर्जपतीति रुद्रदत्तः। अध्वर्युरपो मिमंत्रयते। सूर्येविः पुरस्तात्कु
ना
कृ०यजमानः। पुनर्नमिवो ब्रह्मणादेव्ये० जातवेदसः। वोळ्हवा आप इति केचित्। इधावृः स्रु० वयंवः। यन्मं आपो
अस्य० विस्नो० विस्वद्व इति केचित्। ते जिष्ठावस्त्वपुनाo यावआपः। तामिर्व्यस्य ध्वं। मावोदमन्यास्त्हनः पिशाचाः।
अभिष्ठितो वरुणस्य पाशा इत्युदकसमीपं गच्छेयुः सपत्नीकाः। सर्वे मंत्रं वदेयुः। प्रविश्योदकं सर्वे तिष्ठंतः प्रव
रंति। अध्वर्युरस्रुतणां प्रक्षिप्य स्त्रोवाघारमाघारयति। वेदनाप स्त्रिरुपवाज्येति रुद्रदत्तः। नेवमिति भाष्ये।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

यजमानः।मनोसिप्राजापत्यमिदं॰अध्वर्युः आप्यायतां अग्नीदपत्नीः संनह्य।आग्नीध्रः।आपोवाजजितो
वाजंवः सरिष्यंतीर्वाजंजेष्यंती।र्वाजिनोवाजजितो वाजजित्यायै संमार्ज्मि पोअग्नादाभग्नो घायेतिलौकिक
दर्भयुक्तेनकेवलेनवास्फ्येनसंमार्गंकुर्यात्।अध्वर्युर्भुवनमसि विप्रथस्वाग्नेयष्टरिदंनमः।अवभिमुखमंज
लिंकृत्वा।जुहुकेहि।उपभृदेहि।सुयमेमे॰ अवध्रः सव्योर्ध्वेस्तिष्ठन्नन्वारब्धेयजमाने।अग्नेरनीकमप आ
विवेशाऽपांनपात्प्रतिरक्षन्नसुर्यं दमेदमे समिधं यक्ष्यग्ने प्रतितेजिह्वा घृतमुच्चरण्ये स्वाहा।स्रुच्यमाघार
यति।यजमानः।वागस्याग्नेयीसपत्नक्षयणी॰ अग्नयइदं॰ बृहद्भाः।मखस्य।उशीनरराय: सुवीराय
स्वाहा।यज्ञेन यज्ञः संततः।स्रुचोः सादनं।नक्रइदमित्यादि।लुप्तेनप्रवरः।पृथिवीहोनेतियजमानः।होतुः स्र
गादापनं।त्रीनप्रयाजानिष्ट्वासर्वमोपभृतंजुह्वामानयति।यदिनानूयाजोस्ताश्चेदर्धं।उत्तमंयजति।नबर्हिर्या
गः।होता।स्वाहावरुणं स्वाहाग्नीवरुणाविति देवत्रानमते स्वाहावरुणमित्येववृत्तिकृन्मते।कारिकाकारो
पि।आदिशेदाज्यभागौतुवरुणांतदनंतरं।उपांशुवारुणंनस्यादिति।अध्वर्युस्तत्रैवस्थित्वाध्रुवां।निष्का ३८

समुपभृतमभिघारयतियद्यनूयाजाः।नवेत्रोपभृतंस्रुचोः सादनं।आप्यायाप्याप्रकृतिवदाज्यभागो।होतुः।
अस्वग्ने॰ पुनों॰ अस्तुमेसो॰ भुवो॰ पाड्येप्रकृतिवत्।सर्वप्रायश्चित्ते।अग्निर्होता।आप्यायतां।मामेः।स्रुवेणाद्वि
रवदाय।अभिघार्य।नाप्यायनं।यदवदानि।वरुणायानुब्रूहि।वरुणंयज।होतु॰ अवतेहेळो॰ कृतानों।येयजा
महेवरुणमुदुत्तमं॰ स्यामावो॰ वरुणायेदं॰ वरुणस्याहं॰ यं द्विष्यावीभूयासं।तदास्योपरिसर्वहोमाः।नारिष्ठः।
उपस्तीर्य।नाप्यायनं।सर्वनिष्काससमवदायद्विरभिघार्यध्रौवसमाप्तिः।अग्नीवरुणाभ्यामनुब्रूहि।अग्नीवरुणौ
यज।होतुः।त्वन्नो अग्नेवरुणस्य॰ स्नो॰ ये॰ सत्वन्नो अग्नेवमो॰ एधीवो॰ अग्नीवरुणाभ्यामिदं॰ अग्नीवरुण
योरहं॰ यायुष्मान्यज्ञेनप्रतिष्ठागमेयं।नवैश्वानरेत्यवैरित्यादीतिभाष्ये।यद्यनूयाजो।अग्नीदपः सकृत्सम
ढ्ढीतिसंप्रैषः।आपोवाजजितोवाजंवः सस्रूषीर्वाजंजिग्युषीरित्यूहेनसंमार्गइतिरुद्रदत्तः।खोपभृतंजुह्वामा
नयते।माहा।हविर्होता॰ देवायअयज्ञेतिप्रथमं।यज्ञे स्मत्तरं तूष्णीं दध्नोदुंबरशाखयानुषात्तांप्रोक्षणांस्रुचः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्थालीं पूरयित्वाऽप्सु प्रवेशयति। समुद्रे ते हृदयमप्स्वंतः सं त्वा विशंत्वोषधीरुतापः। यज्ञस्य त्वा यज्ञपते हविर्भिः सूक्त
वाकेन नमोवाके विधेमेति न चोत्सृजेत भक्षणमिति भाष्ये। पत्नी योक्त्रं मुंचति। इमं विष्यामि वरुणस्य पाशं यमबध्नीत
सविता सुशेवः। धातुश्च योनौ सुकृतस्य लोके स्योनं मे सह पत्या करोमीति। यजमानोऽवभृथोदकमनुमंत्रयते। दे
वीराप एष वो गर्भस्तं वः सुप्रीतं सुभृतमकर्म देवेषु नः सुकृतो ब्रूतादिति। अथ सर्वे स्वं स्वं दक्षिणं पादमुदकेऽव
निदध्युः। नमो वरुणायाभिष्ठितो वरुणस्य पाशः। उपविश्यापः पिबंति। भक्षस्यावभृथोसि। प्रोष्य प्रष्ठीवंति।
आक्रम्या पुनः पिबंति। भक्षितस्यावभृथोसि प्रोष्य गिलंति। आक्रम्या पुनर्गिलंति। भक्षं कृतस्यावभृथोसि।
छिराऽवम्याप्लवंते। आपो अस्मान्मातरः॰ घृतएमि। इदमापः प्रवह॰ उमानतं। सुमित्रान आप ओषधयः॰ सं
तु दुर्मित्रास्तस्मै संतु यो॰। उदकादुत्तीर्य। उद्वयं तमसस्परि पश्यंतो ज्योतिरुत्तरं। देवं॰ ममित्यपो शुभ्रयुः।
इत्याश्वलायनीये॥ अथापस्तंबीये देवीराप इत्यंते। होमदेशे दंपती सह शिरोभ्यां स्नानं कुरुतः। सुमि २९

त्रा न आप ओषधयः संतु दुर्मित्रास्तस्मै भूयासुर्यो॰ उभौ मंत्रं वदतः अशोधयंतौ मलं परस्य रेपश्च प्रधावतः।
अनुदमज्जंतौ सलिले। लेपनेन स्नात इति रुद्रदत्तः। स्नानकालीने वाससी यस्मै कामयेतां तस्मै ऋत्विजे
दद्यातां। न दद्यातां वा। कामवचनाद्दानमपि वाससोरिति भाष्योक्तेः। अन्ये वाससी परिधाय द्विराच
म्योद्वयं तमसस्परि पश्यंतो ज्योतिरुत्तरं। देवं॰ मामिमा दिशामुपतिष्ठते प्रतियुतो वरुणस्य पाश इति उभौ
उदकांते प्रत्यस्यतः। तथोदकादुत्तरणं कुरुतो यथा वेगात्तीरं गतं स्योदकस्य प्रतिनिवर्तनं भवतीत्यर्थः।
यजमानाश्च ऋत्विजश्च हस्तेषु समिधः कृत्वा वाग्यता अवभृथोदकमनवेक्षमाणा विहारदेशं प्राप्य एधोस्ये
धिषीमहीत्याहवनीये समिध आधाय पौन्चवारिषु॰ रसेन समसृक्ष्महि। पयस्वाँ अग्न आगमं तं
मा संसृज वर्चसेत्युपतिष्ठंते। प्रतिप्रस्थाता स्वाग्नौ समिध आधाय तमेवोपतिष्ठते। इत्यापस्तंबीये।
अथाश्वलायनीये। प्रत्याव्रजंतः परस्परमस्पृशंतः तिस्रस्तिस्रः समिधो गृह्णीयुः। अग्नेः समिदसि
तेजोसि तेजो मे धेहीति प्रथमां। एधोस्येधिषीमहीति द्वितीयां। समिदसि समेधिषीमहीति तृतीयां।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

एकैकः क्रमेण गृह्णीन युगपत्। एताहवनीयमुपतिष्ठते। आपो अद्यान्वचारिषमिति सर्वेषामुपस्थाने स
मानेमोपः पूर्वं गृह्णीयात्। ससत्पूर्वमादध्यात् समिधः क्रमेण। अग्नेः समिदसि तेजो मे दाः स्वाहा। सोमस्य
समिदसि दुरिष्टे मा पाहि स्वाहा। पितृणां समिदसि मत्यो र्मा पाहि स्वाहा। यजमानः। अग्नय इदं। सं
स्थाजपेनोपतिष्ठते। होत्राग्नीध्रौ यं देवा इत्यमो एकस्मिन्नुत्तरे रुपवेषो द्वासनं कुरुतः। उभौ धा
नि घर्म इति कपाल विमोकं वा। कायस्य पद्धर्मे कपालमुपधिन्वति वेधसः। प्रस्तस्तदपि व्रत। ब्रह्मा
स्वभागं प्राश्याचम्य प्रायश्चित्तान्नि हुत्वो पस्थाय निष्क्रामति। उत्तरे विहारे विष्णुक्रमादि। उभयत्र समि
द्धो अग्न इत्युपसमिंधनं क्रमेण। सहोपस्थानमुभयोः। वसुमानित्यादि। शेषमुत्तरे विहारे। एकस्य
वेदेदस्योपस्थआधानं। यत्र शंवमवर्जं। ब्राह्मणभोजनांता। अथ सवेदिका वमध्ये विशेषः। असिदा
दानादि बर्हिराहरणवेद्यर्थं परिस्तरणानि चवेदं च पूर्ववद् वेदासादनादि प्रोक्षणानते कृ ते ग्रणाग्रहं पत्नं प्रो
क्षणीनिधानं। प्रोक्षणीरासादय बर्हिरुपसादयाज्ये नोदेहीति प्रैषः। आज्यो त्पवनांते प्रोक्षणीना ३०

मुत्पवनं। पवित्रे बर्हिषि विसृज्येत्यं तं कृत्वा स्थनिधाय सतुष बर्हिः परिस्तरणसमिध आदाय अवभृथ
देशं गत्वा शतं व्राजन्निति कृत्वा स्फ्यादानादि वेदिकरणं। धा असीत्यंतं। आपो देवी रिति प्रोक्षणी
रमिमं च वेदिरसीति वेदिं प्रोक्ष्य बर्हिरसीति बर्हिः प्रोक्ष्यांतर्वेद्यासादयेदिवेन्त्वेत्यादि। असि श्रेणी
यजमानः। उदकं प्रत्यादीयते प्रस्तरः। बर्हिः स्तरणं तेस्र्योविड इत्यादि पूर्ववत्। तिशावाइत्यंते वि
धृती निधाय धामानि स्रुच प्राजापत्यानीत्यंत प्रकृतिवत्। ततः प्रियेणेति निधाय समास्थादयति
५८ यजमानः। इंद्रियमिंद्रियमम तं वीर्यमनेनेंद्राय पशवो विकिरसन्नेन देवा अवृतोपमामि हैषमूर्जं
यशः सह ओजः सनेयं श्रृशांमयिंश्रयतामित्यभिमृशति। आमिक्षा या दधि पयो विकारत्वम
ते यत्पृथिवीमचरन्नत्स्र विष्टं येनासिं तुहत्त्वामिदं प्रजापतिः इदं तस्तु कमधुं वाजिनी घेनापरि व
दधिं नान्तेहं इमामिक्षां बाधिनो विति वाभिमृशेत। अयमस्तः ममाग्नी अग्निहोता वेदं निधा
यवेद्यंतात् परिस्तीर्यामिष्ठितो वरणस्य पाश इत्यादि पूर्ववत्। अस्मिन् पक्षे जत्याक्रमणावस्था

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नप्रयाजानुमणानांननिवृत्तिः।अवेद्यिपस्वेतास्त्रिवृत्तिरिति मोष्योक्तेः।अथानवमंथपक्षः प्रतीतादिमे
ऽपाशादिमोकाद्ययोन्वारिषमिस्यतेश्वर्णसमानं(
कंकृत्वाध्वर्युः तूष्णींतुषनिष्कासमप्सुप्रक्षिपति।यो ऋपनंशिरसः केशानांछेदनंवा।मंत्रेय
सर्वस्मिन्पक्षेब्राह्मणभोजनंनामेपुस्हतेस्तुदनादिपूर्ववत्।वापनंशिरसः केशानांछेदनंवा।इंद्रोमरुद्भिः सवि
द्धर्मः पर्यवर्त्तयदेतान्ग्रंथिव्यादिचः।अग्निरीशानओजसा।वरुणोधीतिभिः सह।इंद्रोमरुद्भिः सवि
भिः सह।अग्निस्तिग्मेनेत्यादिसमानेपूर्वेण।वापनंसर्वेषुपर्वस्वाद्योन्तमयोर्वेत्याश्वलायनः।म
ध्यमयोः पर्वणोर्द्यघविकेशातपनेक्रीयतेतथापिश्मश्रुवापानंकर्त्तव्यमतेतिसिद्धांतमाहुः।नोभयवा
पनमपीतिवत्यादिस्वरसः।इतिवरुणप्रघासाः।अथापररात्रेप्रागाग्निहोत्रात्साकमेधारंभः कार्यः।
यथास्त्र्योदयकालेरश्मिनामुदयकालेवाऽनंतरेष्टेर्निर्वापोयागोवाभवति।निर्वापपक्षेचोपसादनं
तंविहितकालेकार्यंप्राणानायम्यसाकमेधेर्यक्ष्ये।इष्ट्यापक्षेविघ्नत।अद्ययजाय।इमामूर्जं चतुर्थी
मितियथासंभवं।वहतुसाकमेधपूर्हतिः।पौर्णमासंतंत्रं।पंचदशसामिधेन्यः।परिस्तरणंदेवादेवेषु।
३१

अष्टाकपालानिस्मप्रब्रह्मदृंहं।अग्नयेनीकवतेजुष्टंनिर्वपामि।अग्नेऽनीकवन्हव्यᳪंरक्षस्व।कालेष्टोकपालान्नु
पूर्वाया।म्रृगूणामित्यादि।अन्वाहितेग्नावग्निहोत्रहोमः।मंत्रेणाभिघार्य।प्रियेणेत्यासादयति।यतो।वि।अ
यंयज्ञेष्पमाग्नेवतुर्होता।वात्रैघ्रावाज्यभागौ।अग्नयेनीकवतेनुब्रूहि।अनीकवंतमूतयेऽदतिद्विषां।अ
ग्निमनीकवंतंयज।ये३यजामहे।अग्निमनीकवंतंसेनानी।वद्विहीवो।अग्नयेनीकवतइदं।अग्नेरनीकवतोहम
भिन्द्रः।विरुद्ध्यप्राशित्रं।चतुर्धाकरणंवा।अन्वाहार्यो दक्षिणा।यज्ञेशंचमवर्ज्यं।इष्टिः।समाप्यते।अग्नीन्परि
त्यज्यमध्यंदिनेनिर्वापोयागोवायथाभवतितथासंकल्पः।इष्ट्यापक्षे।विघ्नदद्येत्यादिपूर्ववत्।चौर्णमा
सतंत्रं।स्थालीस्मप्रब्रह्मदृंहं।शम्यादृषदुपलामदेतिमक्षणवर्जमितराणि।मरुद्भ्यः सांतपनेभ्योजुष्टंनि
र्वपामि।मरुद्भ्यः सांतपनाहव्यᳪंरक्षध्वं।उभयोः समाहतवाइत्यस्यलोपः।इषमावदेत्यस्यचाहस्तेनतु
तः चोपवापः।उत्करेत्रिर्निनीय।धृष्ट्यादानादि।ध्रुवोसिपृथिवीमितिस्थाल्या आसादनं।तंडुलानपश्चात्सू

यघर्मोसीति तेडला नोप्या। अंतरितꣳ रक्षः। अविदहंतः। रे व स्मेत्यादि॰। विस्रुछेत्यंते। आज्यस्थालीमवं व
दायस्तर्यैं ज्योतिः। तूष्णीमभिघारणं। आर्द्रा भुवनस्य प्रिये ण नाम्रा॥ अयं यज्ञो ममाग्रे वसुर्होता। व्रधन्वे
तो। मरुद्भ्यः सांतपनेभ्योनुब्रूहि। सांतपना इदं॰ इ शाद सोम रुतः सांतपनान्यज। ये॰ हे मरुतः सांतपनान्यो मो
मरुतो॰ हंतनानां वो॰ मुरुमाꣳ सांतपुनानाम्रहे॰ वृत्रहा भूयासं। अविरुज्य प्राशित्रं। न वत्सु धिकरणं। अन्वा
हार्यदक्षिणा। न पिष्टलेप होमः। आ शिश्लेषयब्रारा विस्मृहेन होतव्य एवैषइतिकेचित्। फलीकरण
होमोस्ति। यदि सांतपनीय बर्हिषा गृहमेधीयप्रक्रिकीर्षितस्ता दप्समिष्ट्यजुषि न बर्हिः प्रहरणं समिष्ट
यजुर्हुत्यं तेप्रहीयते वप्रस्तारः। यदा त्व बर्हिर्गृहमेधीयो भवति तदेह बर्हिः प्रहरणं नया निधर्मे यस्तशं व
मवर्ज मिष्टिः समाप्यते। छ। अथगृहमेधीयस्तत्रात्र बर्हिः पक्षोअबर्हिः पक्षश्च पयसः सधर्मः केवलमधर्मकस्ते
च। तत्राबर्हिः पक्षं सधर्मत्वेव पयस आश्रित्य प्रयोगः। सायमग्निहोत्रे हुते इत्यापस्तंबसूत्रात्। विहृत्यान्वाधानं।

३२

सू।

अध्वर्यर्शो येतिपूर्ववन्नप्रब्रवीमित्यंते। शाखयाच्छेदनं। इषेत्वा। इमां प्राचीं॥ नात्रवत्सोपाकरणं। पौर्णमासतंत्रामिति भाष्ये।
यजमानः। पयस्वतीः॰ राध्यासमित्येतं यजुराहवनीयमुपतिष्ठेजपेत्। अध्वर्युः। या जाता इत्यादि परिस्तरणं। परिभो
जनीमुलपराजीश्चाहृत्य वेदं करोति। वेयावेदिं॰ अंतर्वेदि शाखया। इत्यादिन पत्नीवल्क निधानं। वस्रनां॰ यज
मानः त्रिरुस्यलाशो॰ इमौ प्राणापानौ। समूहनादि। न कुंभ्यालेपनं। इमो पर्णमिति शाखापवित्रे निधाय वत्सापा
करणं। वायव स्थोपा॰ परिस्तरणं देवा देवेषु। कमितो वा मित्यादि महतीस्थालीस्य स्पृष्ठ्यं हृंदं। शम्या दृषदुपलाप्रा
शित्रप्रणीतान्वाहार्यस्थाली मदंती मेक्षणवर्ज मितराणि। कुंभीवर्जमितराणि। प्रातर्दोहपात्राणि पावंतो यजमान
स्यामात्याः सस्त्रीकास्तावंति कांस्यपात्राणि वप्रयुनक्ति। न स्त्रीभ्यः पात्रप्रयोगः। इतिरुद्रदत्तः। पवित्रकरणं। भूप
तोयजमानवाचंयच्छ। संविशंता। वानस्पत्यासिवेषायत्वा॥ प्रत्युष्टमित्यादि। मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्योनुष्टं तूष्णीं व
तुर्थं निरुप्य बर्हं चावयति। प्रतिवेशस्य मंत्रकमन्यत्र निर्वापः। मरुतो गृहमेधिनो हव्यꣳ रक्षध्वं। हविषः स
मंत्रकं प्रोक्षणादि। प्रतिवेशस्यामंत्रकं। नोद्बैः समाहंतवा इति। निष्टनावदेति वा। हस्तेन तु षोपवापः। उक्ते

Indira Gandhi National Centre for the Arts

रेत्रिर्निनी यध्ष्टिरसीत्यादि। धुवासीति स्थालीमासाद्यते तुलानुत्पुनाति। एता आरं तीत्यादि। निष्टप्तमिति कुंभी
वर्जंशाखापवित्रादीनि प्रतितप्येत्। स्थाल्याः पयोधारणार्थत्वेसत्यपि न कुंभीधर्मा इति भाष्याभिप्रायात्। ध
ष्टिरसीत्युपवेषमादाय। न निरूढं न मातरिश्वनः। मगृणामिति पर्यृत्सवस्य नामित्यदा। गग्रंशाखापवि
त्रमत्याधायवाग्यतः पवित्रंधारयन्नास्ते इत्यादि। प्रणीब्रूहिमरुड्यीग्रहमेधिभ्यो हवीरिंद्रायं। बहुदुग्धि
मरुड्योग्रहमेधिभ्यो देवेभ्यो हव्यं संक्षाल्य ननिनयनांतकृत्वा देवस्यत्वा सवितासुनानिनिपय उत्स्पधर्मो
सीतितंदुलानावपति। ॐ तरितं। अविदहंतः। पातस्यायजमानपत्न्यस्तावतीभ्यः पर्याप्तं दक्षिणाग्नौ प्रतिवेशा
सीतितंदुलानावपति। अविदहंत इत्यादि। प्रोक्षणी
रयंवरूं भ्रपयति। स्प्यादानादिवेदिकरणं। प्रेषप्रोक्षणीरासादयस्य वंच स्रुचस्य संमष्टीत्यादि। प्रोक्षणी
रभिपूर्येत्यादि। अद्भिराज्यस्यं तप्रकृतिवत्। नोणाम्रदु-नप्राशित्रसंमार्गः। कालेसुप्रज्ञास्त्वायेति प्रबा
पामेवग्रहणं। आपोदेवीः। ब्रह्मणामामंत्र्यावेदिरसिबर्हिषेत्वा स्वाहेति वेदिरासिवास्वाहेतिवावेदिं प्रो
क्ष्या। स्वधा पितृभ्यः। अयं प्राणश्चेति पवित्रेवेध्याम पिस्तुर्यास्त्वयस्तृत्वा पुनाजिता। विशोयंत्रेस्थः। अंतर्वेदि

विधृतीनिधाय। विछिन्नग्निभूत्रूनीजुहूपमृतावासाद्य। ध्रुवासि। योमावाता। ऋषभोसि। स्योनोमोइयए स्थाली
रतावसदेता। नोचिलो विष्णुसि। सूर्य ज्योतिः। तूष्णीमभिधारणं। आर्द्रीभुवनस्यनात्मक करणं पचेत्तुरावुपरियः
फेननिर्वयोघनीभूतस्तेपात्रांतरेनिधाय। यजमानस्तादमात्यास्त स्तेभो ऽप्रतःकन्याश्चयावं लोभवयुस्तावतओ
दना त्पूर्वीसादितकांस्यपात्रेपूदरातिवटुकाकृतेदर्व्यु दायुवसस्म दर्विप्रवेशेनघट्यति उदायुवनप्रदेशेनो
रति। ओदनभूयस्त्वे ऽमात्यव्यतिरिक्ते ब्राह्मणेभ्योप्युद्ध्रीयते। स्याप्यते वंशोपस्थाल्यां। तूष्णींदर्भ्यांप्रत्येकमोद
मोदनानुत्पूय देवस्यासवितेस्यलंकरोति। तप्तिरसीत्यावृत्तिः। तूष्णींपुनः प्रत्येकमभिघार्य। पात्नस्यायजमानपत्न्य
स्तावत ओदनान्प्रतिकेशादुवृत्यो स्यादनालंकरणं तूष्णींकार्यं। न पुनरभिघारणं तेषा प्रियेणेत्यासादनं। असंभव
तामंत्रावृत्तिः। अयंयज्ञोममाग्ने वतुर्होता। अयं वेदः। वेदंतान्परिस्तीर्य होतृषदनं कल्पयित्वा। होतरेहि। होता
तीर्थप्रपदनं कृत्वा कुर्यात् त्रिरस्तनासने। वेदेनोपवाजने। उपुत्सा सामिद्धाःइदमुभयंसमिध्यमानवतीसमिद्धव
उपदेशास्तुसमिंधनस्याभावादुध्वीजनस्य निवृत्तिरिति रामांडारः।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वत्योरभावेनेति प्रकृतौ भाष्यकारः। तयोरभावेऽपि प्रयोज्यमिति केचित्। अग्नीदग्निं त्रिः संमृड्ढि। स्फ्येनैव संमार्ष्टि। कइद
मित्यादि• मानुषइत्यंतं। तत्तां विना स्रुचमादत्ते। ततआज्यभागौ। होतृषदनं - कल्पता दूर्ध्वमाज्यभागावेतिपक्षोऽपि
भाष्ये। अध्वर्युरायतनस्थयोरेव स्रुचोः ध्रुवाज्या ज्जुहूमवघनाह। अग्नयेनुब्रूहि। होता अग्निना रयिमश्न
वत्सोत्तमो। प्रकृतिवद्याज्या। स्रुघ्नस्तः। सोमायानुब्रूहि। होता। गयस्फानो• भवो। प्रकृतिवद्याज्या। अग्निहोता। जु
ह्वामुपस्तीर्य। आप्यायतां। मा भेरिति प्रतिदेशमित्रेभ्यो मंत्रावत्या द्विर्हविरवदाय अभिघार्य नाप्यायतां। मरुद्भ्या
गृहमेधिभ्योनुब्रूहि। गृहमेधासआगत• सुदानवो• मरुतो गृहमेधिनो यजामे• हे मरुतो गृहमेधिनः प्रबुध्या
वे• लुप्येध्वो वो• आज्यभागावंतरेण जुहोति। मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्य इदं• मरुतां गृहमेधिनामहं• वृत्रहं• ननादि
ष्ठाः। उपस्तीर्य नाप्यायतां। एवोत्तरस्मात्सकृत्सकृदवदाय जामदग्नीनां द्विर्द्विरभिघार्य नाप्याययं ध्रौवसमाप्तिः। अ
ग्नये। स्विष्टकृतेनुब्रूहि। प्रैषो अग्ने• अग्निं स्विष्टकृतं यजामे• हे ग्ने स्विष्टकृतमिमा अग्ने• सुरभीति व्यंतूवौ॰ ३८

हुत्वा संस्थाजपेनोपस्थायेति सूत्रे वृत्तिकृतारवंडे व्हिचापि संस्थाजपस्य प्रयोज्यत्वा प्रायश्चित्तहोमोति प्रयोज्य एव तस्मै॰
नवैश्वानरे• न प्राशित्रं। इडामवद्यति। जामदग्नीनां त्रिः त्रिः। न यजमानभागः। इडां प्राश्य मनोज्योतिः होतृब्राह्मणौ
परिस्तरणैरंजलिमंतर्धाय मार्जयित्वा। प्रायश्चित्तानि हुत्वा संस्थाजपेनोपस्थाय निष्क्रामंतः। इष्टिः समाप्य
ते। अमात्यास्तत्स्वमोदनमश्नंति। स्वं स्वमन्नं प्राश्नीतो यजमानः पत्नी स्वपाचकाः समीपओदनोनशात्तिपर्वते
यद्यमात्या नाम पर्याप्ता ओदनशेषाः। न वामात्या नाम स्थाशनस्यानिवृत्तिः। यथातितृप्ताः संतो भोजनकथां
दरिद्रवेनकुर्युः। तथा भोजनीयाः। ओदनशेषांस्तु प्राश्नंत्यृत्विजो यदि श्रूयमाणांसउद्धृता ओदना अन्ये ब्राह्मणाः॰
शेषान्प्राश्नंति। स्थालीगतं चान्ये ब्राह्मणाः प्राश्नंति। स्थालीस्थमृत्विज एव प्राश्नंतिरुद्रदत्तः। द्वयोरुद्धरणं वा
जुसनेपिन इत्यस्मिन्पक्षे द्वयोरोदनमुद्धृत्य बहीकृत्याज्यस्थाल्याज्यमानेयं यावता प्रयोजनसिद्धिः। दक्षिणो
त्तरे वेद्यामासाद्य दक्षिणस्यात्पूर्वमाज्यस्य भागो द्वितीय उत्तरस्मात्। नाप्यायनं कुत्रापि। आज्यस्थाल्यावाआ
ज्यकार्यमिति नास्मिन्पक्षे द्वे ध्रुवायाग्रहणं ततस्याः सादनादि। दक्षिणादेवावदानमादाय प्रधानं उत्तरस्मा
स्विष्टकृत्। अमात्या हविरुच्छिष्टाशाः पत्न्या प्रतिवेशत एव। अस्मिन्पक्षे स्थालीगतस्याशनमृत्विजमन्येषां

Indira Gandhi National Centre for the Arts

च ब्राह्मणानां। भाष्ये न योक्तः। सर्वे जनमक्षणाः कुर्युः। पादयोश्चाभ्यंजनं। वत्सान्मातृभिः सह बध्नंति शेषवत्स्या
त्पातन व मन्त्रं दर्भ्युदायुव नमवदधाति। अभिवान्यावादोहो पयोग्निं वत्समर्धरात्रादूर्ध्वं बध्नाति। उषसि पु
राग्निहोत्राद्धुते वाग्निहोत्रे विहिते फेनेन। निष्कासेनेन वदर्वी पूरयित्वा ऋषभमाहूयतस्य शब्दे वर्त्मा मे। पू
र्णा दर्वि परापतसुपूर्णा पुनरापतवस्नेव विक्रीणावहा इषमूर्ज शतक्रतो दहिमे ददामि तन्निमे धेहि नितेद धे।
नि हारमिन्निमेहरा निहारं निहारामि ते स्वाहेति गार्हपत्ये जुहोति। इडायेदं न मम ऋषभमध्वर्यवे ददाति। ऋ
षभं श्वेष्ठु बद्धं कुर्यात्। ब्राह्मणो जुहुधीति शब्देन जुहोति। तदा न दक्षिणा। निष्कासशरयोर्नाशे आज्येन यजे
तत्रानाज्ञाते त्र्यंसर्वप्रायश्चित्तं वा। अथ क्रीडिनेष्टिः। इष्ट्या पक्षे विघ्नतु। अद्य यमत्रामेत्यादि पूर्ववत्। पौर्ण
मासेतंत्रे। पंचदशसामिधेन्यः। सप्तकपालाविस्पष्टश्च हृदं। सूर्यस्य रश्मिनां वोदयकालेनि र्वापो याग्गो वा।
मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यो जुष्टं निर्वपामि। मरुतः क्रीडिनो हव्यं रक्षध्वं। तूष्णीमभिघार्य प्रियेणो स्यासादनं। अ
यं पत्नीममाग्नेवनुहेति। होतुराज्यभागानुवाक्ये उत ब्रुवंतु जयो रणेरणे। अयं कृत्नु काम्येनो। मरुद्भ्यः ३५

क्रीडिभ्योनुब्रूहि। क्रीलं वः शर्धो० यतो। ये हे मरुतः क्रीलिनो व्यासोनये० पमोधावो। मरुद्भ्यः क्रीडिभ्य इदं० म
रुतां क्रीडिनां महो वृत्रहा। होतुः स्विष्टकृति। ऋष्टोदमृनां० भोजनानां ये० हग्निं स्विष्टकृतमयाल्ग्निरग्नेः प्रि०
सोमस्य प्रि० एमरुतां क्रीडिनां प्रि० धुवानामित्यादि। जुषतां हविरग्ने शर्धम० महांसीवो० अविरुज्य। प्राश
त्रं न चतुर्धाकरणं। यत्तु शंयमवर्जं समाप्यते। परिस्यज्याग्नी। महाहविषाय स्ये। विकृत्। वरुणप्रघासस्यो
त्तरविहारेणातुल्योत्र विहारः। न दक्षिणविहारः। अध्वर्युस्तु यावदमिति वेदं कृत्वा स्फ्यादानादि। ऋतम
सीति पूर्ववत् परिग्रहः। शाकरीश्चेत्यंतं कृत्वोत्तरवेद्यां पूर्ववद्धितायनीमसीत्यादि। उपोपरि प्रेनि वहतेत्यंतं कृत्वा
गार्हपत्ये प्रणयनीयमिध्ममादीप्येत्यादि। अतिमुक्तिहोमान्कुर्यात्। ततोन्वाधानं। अद्य यमत्राय
०इमा मूर्जं पंचमीमीति। यथासंभवं। बहुत्साकमेधं महाहविषं हविरिदमेषां मयि। साकमेधीयं हवि
रिति महाहविरिदमिति विकल्पन इति रुद्रदत्तः। नशाखा। प्रस्तरमयं त्रेधा संनद्धं बर्हिराहृत्य। व्रतप्रवेशः।
प्रस्तरमयमिध्मः। त्रयोविंशतिधा संभरामि। इध्मप्रव्रश्चनानि निधायाये वबोसीत्यादि। देवादे

Indira Gandhi National

हूं हूं शूर्पे द्रुघ्णे। सान्नाय्य काजिनपात्रं वर्ज मृन्मयानि वैश्व
वेषु द्वात्रिंशत्कपालानि चत्वारः स्थाल्यः स्फ्यश्च। वेषा यवा। यवमयी पात्रीमन्वारभ्य धूरसीत्यादि प्रोक्षणांतानि
देववत्। न प्रणयनमित्यादि ब्रह्मणा हुतः। पुनः प्रथम शूर्पे इंद्राय विश्वकर्मण इति निर्व
कस्मिंश्चूर्पे निरूप्यं द्राग्निभ्यामिति शूर्पांतरे निरूप्य। इंद्र हव्यं रक्षस्व विश्वकर्मन् हव्यं रक्षस्वा ऐंद्रा
पत्। वैश्वदेववत्सूर्णीत मुक्तं द्राग्नीहव्यं रक्षेथामिंद्र हव्यं रक्षस्व विश्वकर्मन् हव्यं रक्षस्वा ऐंद्रा
ग्य व्यतिरिक्तानां पात्र्यां प्रस्कंदनांतं कृत्वैं द्राग्नस्याग्रे स्तान्नूरसीत्यादि। अवरक्षः। वर्षवृद्धमसीत्यादि
ग्य व्यतिरिक्तानां पात्र्यां प्रस्कंदनांतं कृत्वैं द्राग्नस्याग्रे स्तान्नूरसीत्यादि। नोपवापः। वायुर्व इत्यादि॰ अदब्धे
॰परा धाता अमित्रा इत्यंते तुषान्यात्रैंद्राविनिदध्यात्। न कपाले। नोपवापः। वायुर्व इत्यादि॰ अदब्धे
न व इति सह सर्वेषां। उत्करे त्रिर्निनीय मध्यामा भागं॰ तं ध्वं। इदमग्नेः सवितुः पूषस्य द्राग्नोर्विश्वक
र्मता इति पुरोडाशीयान्। इदं सोमस्य सरस्वत्या इंद्रस्येति चर्वर्थान्। यथादेवतं पुरोडाशीया नाम
धिवपनं। ऐंद्राग्नपर्यंतानां वरुणप्रघासवदुपधानं कृत्वा ध्रुवोसीति स्थालीमुपधायैककपालमुपदध्या
त्। पिंडं कृत्वा व्यावर्त्तध्वमित्याग्नेयं व्यावर्त्तध्वं। सौम्यं। व्यावर्त्तध्वं सावित्रं। व्यावर्त्तधां सारस्वतं द्रौवरू

व्यावर्त्तध्वं पौष्णं व्यावर्त्तथा उत्तमो पिंडो। इदं सरस्वत्याः इदमिंद्रस्येति चरुं इदमिंद्राग्न्योः। इदं विश्वकर्मण इ
त्यंतिमौ। वसवस्त्वेत्यंतरणरिग्रहः। पूर्ववत्सदाग्रहणं। ऐंद्राग्नान्तां पूर्ववदभिघार्य भूतमिंद्र मंत्रेण
वैश्वकर्मण प्रियेण सासादनं। यहोत्राभिमर्शनं। निर्मथ्यः पूर्ववत्। अग्नेवे होत्रं वेरित्यत्र ध्वर्षो अध्व
स्या देवता। द्यावापृथिवी अवतं द्यावापृथिवी स्विष्टकृदिंद्राय देवेभ्यो मवर्त्मभुषाणो अस्य हविषो घृत
स्य वीहि स्वाहेति स्रुच्यमाघारयति। यजमानः। वागस्याग्नेयी॰ मैंद्रियेण विशा। अग्नय इदं॰ प्रजाजे
यैंद्राग्नांत वरुणप्रघासवत्। इंद्रायानुब्रूहि। ऐंद्रसानसि॰ भरो इंद्रयजये॰ हरिं इंद्र प्रससाहिषे॰
तीनां वो॰ इंद्रस्याहमिंद्रियावनादः। एककपालमुद्धृत्य सर्वत्याभिघारणांते कृते विश्वकर्मण इत्य
पांशु। उच्चैरनुब्रूहीति। विश्वकर्मन् हविषा॰ रसतु ओ॰ विश्वकर्माणं यज। ये॰ हे विश्वकर्माणं मा ते धामा
नि परमाणि या वमा॰ रधानाः वो॰ विश्वकर्मण्णो हमन्नादः। प्रत्याक्रम्य सहश्च स्वाहा सहा सहदं०।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सहस्यश्च स्वाहा। सहस्यायेदं। तपश्च स्वाहा। तपस इदं। तपस्यश्च स्वाहा। तपस्यायेदं। यथालिंगं त्यागः। ना
रिष्टस्विष्टकृदादि। आग्नेयादिपोर्णमांता नां सोमयवर्जं विरुज्य प्राशित्रं चतुर्धाकरणं वा। काले धेनुः
मंत्रवर्दिस्यापायित्वा। ब्रध्नमेस्यादि। सहस्रधारे उत्सा अक्षीयमाणा सा दाधार। तया धेन्वा तिनरा णिमत्संतु।
ब्राह्मणा इयं वो धेनुः अहिंसंतो यथाभागं प्रतिगृह्णीध्वं रुद्रायणामिति प्रतिग्रहः। स वत्सां गां दद्या।
ब्राह्मणा इयं वो धेनुः अहिं सं तो यथाभागं प्रतिगृह्णीध्वं ... इदा वत्सुरीणां स्वस्तिमाशासे। काले त्रीणि
ऋषभपक्षे वरणप्रघास वत्सां मे सत्याशीरित्यंतो। इदावत्सुरीणां स्वस्तिमाशासे। काले त्रीणि
समिष्टयजूंषि कोवा यो सीदित्यंते सर्वविहितानेद्रोग्नेतु जो नश्यतु तूष्णीं प्रक्षिप्य धारास्त्रावणादि ब्राह्मं
णा तर्पणांतं यज्ञेशं वमर्वर्ज्यं समाप्यते। तदानीमेव पितृयज्ञस्य तंत्रं प्रक्रमयति। विहारनिर्माणमंत्रे
वक्ष्यामः। पितृयज्ञेन यक्ष्ये। विधृतं। अग्नीं विहृत्य वर्धयावेदिमिति वेदं कृत्वास्य मादत्तो। प्राग्दक्षिणा
पार्श्वापवर्गः संमार्गः। तच्चैव दर्भनिधानं। उत्तरपूर्वपार्श्वोत्तरमो द्विपदे उत्करः। तत्र बंधानेति ति 38

पांसुक्षेपः। ऋतमसीति पूर्वपरिग्रहः। संमार्गे वृत्। तमउध्यनन्नमपारस्मेति। आग्नीध्रं त्रीन्निवपति। यदुद्धृतो
दग्नांतरा। देवस्य सवितुर्भूमिर्भूत्वेति मंत्रत्रयलोपः। दक्षिणाग्नेरेकदेशां। पेतस्यां वेद्यां प्रतिष्ठाप्य बलवं
तं करोति। यान्याहवनीयकर्माणि तान्येतस्मिन्क्रीयंते। नैमित्तिकं त्वाहवनीय एवेत्याश्वलायनवृत्तिका
रः। वेदिगत गार्हपत्यदक्षिणाग्नीनामन्वाधानं। नाहवनीयस्येत्यन्निलायां। तस्याप्यन्वाधानमिष्यत इ
ति भाष्ये। अद्य यत्नाय। इमामूर्जमिति यथासंभवं क्रमेणैकमेधं पैतृयज्ञियं हविरिदं प्रस्तरवर्ज्यं बर्हि
र्लवने रवाल्यां समूलं मूलेषु यानि पर्वाणि तत्रासिदनिधानं पर्वतेराध्यासमिति भाष्ये। मूलं तेराध्या
समिति विकुर्वतिके चित्। अलुमिते त्यस्य लोपः। व्रतप्रवेशः। परिस्तरणादिस्थौल्यदैर्घ्याभ्यां वर्षीया
निध्मः। द्वौ परिधी स्थविलोपः। व्रतप्रवेशः। परिस्तरणादिस्थौल्यदैर्घ्याभ्यां वर्षीयानिध्मः। द्वौ परिधी
स्थविष्ठो ऽणिष्ठश्च। एकविंशति ध्मस्याहो भाष्ये। विंशतिधेत्यूर्ध्व मिहृत्तो। द्वौ परिधी तिस्रः समिधो।
ह

Indira Gandhi National Centre for the Arts

संवरौ।प्रणुगस्थनामिनिधाय उपवेषोसिकपालेषट्कपालानि मर्जनार्थं स्यपश्च दंद्वं।उदकुंभोग्निहोत्रहवणीशू
र्पविदंद्वं।वेदपात्रोशरावं चेति दंद्वं।इडापात्रवर्जं सर्वाणि।संविशंनामित्यनेनकटादिभिर्वेदिपरिश्रयणं।
तरस्यां स्तरणं द्वारकरणं।प्राचीनावीतीवानेस्पत्यासीत्यादि।यद्यमूर्तीपात्रमन्वारभ्य धूरसीत्यादि।सोमा
यपितृमतेजुष्टंनिर्वपामि।पितृभ्योबर्हिषद्भ्योजुष्टं।पितृभ्योग्निष्वात्तेभ्योजुष्टं।यदासोमायपितृमतआ
यपितृमतेजुष्टंनिर्वपामि।पितृभ्योबर्हिषद्भ्योजुष्टं।पितृभ्योग्निष्वात्तेभ्योजुष्टं।यदासोमायपितृमतेजुष्टं
ष्यमिति पक्षः।तदा नरदेवताभ्यानि रूप्याग्नये कव्यवाहनायेति वा यमायेति वा यमायांगिरस्वते पितृमत
निर्वापः।आश्वलायनस्पतुद्वितीय एव पक्षस्तत्रापि यमायेत्यवनिर्वाप उचितः।अपरेणगार्हपत्यंच
धादेवतमुपसादयतोपवीत्युदकुंभेपवित्रेनिधायोलूखलाभिमंत्र्य हविःप्रोक्षणादिफलीकरणांतं
कृत्वाप्रोक्षणीशेषेणयवान्संसिच्योल्मुकेरत्रिर्निनीययथा।तंध्वमितियवानांतृतीयंभागंमिमज्य।
तमिदं सोमस्यपितृमतइत्यभिमृश्यशिष्टानिदंपितृणांबर्हिषदांपितृणामग्निष्वात्तानामित्य २८

भिमृश्यसोमायपितृमतेजुष्टमधि·मिधान्यमित्यधिवपेत्।द्वितीयपक्षेयमायोबर्हिषद्भ्यइत्येकंभागम
भिमृश्याशिष्टं यथादेवतमभिमृश्यपितृभ्योबर्हिषद्भ्योजुष्टं·मीत्यधिवपेत्।धृष्टिरसि०आदेःषडि
मंत्रैर्दक्षिणार्द्धगार्हपत्यस्यषट्कपालान्युपधायोपवेषंप्रक्षाल्यादक्षिणाग्रोध्रुवमसीतिमर्जनार्थेक
पालमुत्तानमुपधायनिर्दग्धं·रक्षः·अंगाराध्यूहनंकार्यं।नेनदिल्कप्रदेशमतं।पिष्टान्युत्पूयतेउला
नुत्पुनातिपुरोडाशमधिश्रित्यघर्मोसीति विश्वायुषावितिमर्जनकपालेतंउलानावपतीतिभाष्यकृत्।घ
मोस्यविश्वायुषइत्सूहोन्यायाइतिरुद्रदत्तः।अत्रहउपदेशः।प्रणयनादि·गार्हपत्याग्निनापुरोडाश
पर्यग्निकरणंदक्षिणाग्न्यग्निनाधानानां।बहुरूपाधानाःकुर्वंतिविदह्यमानाःप्रशिरते।पितृस्यांवे
द्यांतिस्रोरेखालिखित्वोप्यलेपंनिनीय।ब्रह्मन्नुत्तरमित्यादि·वसस्वा।प्रेषेपत्नीसंनहनस्यलोपः।
उदकुंभहरणादि।यस्यप्रदेशमतेनहविःपात्रप्रोक्षणांतंकृत्वेध्मादिप्रोक्षणार्थमग्निहोत्रहवण्याम

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पश्चानीयकुंभस्थशेषेण सर्वेषां संयवनमनुष्ठितं तदाग्निहोत्रहवण्या एवप्रहरणादि। दिवः शिल्पमसि तं
तयोरूर्ध्वज्ञमाशयप्रहणात् इत्याधेयं कुर्यात्। ऊर्जे त्वेत्युपादायाग्निस्तेते ज इति वेदिगतास्त्रो। अग्नेर्जिह्वा॰
अदित्यै राज्यौ। स्नावस्त्रं गृहे दाक्षान्यादायोत्तरेणाहवनीयं पर्सं चतुर्गृहीतानान्यानि गृह्णाति। ऊर्णम्रदसं त्वा
मपि। उपभृति पंचानां सा पंचजनानां। वरोस्यौ॰ ब्रह्मणस्पा। प्रवायां प्रकृतिवत्। आपो देवीरित्या
दिं गृथिं। तिस्रस्य दर्भे वेदिं मत्तर्धाय दक्षिणतः संनहनं स्त्रीला सर्वं बर्हिरादायोर्णम्रदसं त्वेतिय
वर्त्तयन्वेदिं स्तृणाति। प्रसव्यं गच्छति स्तीर्णावशिष्टानो ध्रुवसंज्ञकात् दर्भान्प्रस्तारीयकुल्यादि
परिमाणवतो धारयमाणे ऽस्तृणाति। प्रतिपर्येति। चतुः शिखंडा। कर्षन्नेवाहवनीयं प्रतिमूल्लीत
मेवप्रस्तरमस्मिन्काले आदत्ते। अयं प्राणश्चेति तस्मिन्पवित्रे अपि सज्य प्राणापानाभ्यांवेति प्रस्ता
यादाय। प्रस्तरणातिः परिधी परिदधाति। गंधर्वोसीति मध्यमं। मित्रावरुणविश्वकर्मा राध्र्वोसि। अ ३९

भिभूरसि॰ अस्मिन्यज्ञ॰ परिधीदधामि॰ सूर्यस्त्वेत्यादि। नविशो यंत्रा न विछिन्दन्। ध्रुवां तूल्ली प्रस्तरस्तरणं अयं
प्रस्तारः तत्र मंत्रेण स्फ्या सादनं। आज्याभिमंत्रणोतें ऽगारापोहनादि। धानासु सूर्य ज्योतिषे विभानमहतं के
द्विपायेस्मृहः। सूर्य ज्योति विविभानेति वा। पुरोडाशं धानाश्चलूली मभिधायि। पुरोडाशायस्योने तं इस्फणसी
यी। आद्यः प्रथस्नुरिलुद्वास्यमूल्ली प्रतिष्ठाप्या स्योनं वः सदनं करामि॰ कल्पयामि वः। पात्र्यंतर उपस्त
णाति। शरावेष्वेवाने वयात त्रोपस्तरणांपय सिक्षिप्यमाणानां सक्तूनां तत्र प्रतिष्ठापनाभावात्। मु
वनस्पगोपोभ्रनावुत्वाना ऽनितारोमतीनामिति धानानामुद्वासनं। भुवनस्पगोपाः श्रनाउत्वानि
उनित्र्यामतीनामिति वा धानानामुद्वासनं यथाभागं व्यावर्त्तथामिति धानाद्वेधा विभज्यैकं भागं पा
त्र्यां तूल्ली प्रतिष्ठाप्या ऽन्येन त्रियति। अपरं भागमजिनाद्वेधा विभज्यैकं भागं पात्र्यां तूल्ली प्रतिष्ठाप्या
ऽन्येनभिश्रयति। अपरं भागमजिनादानादि तिधिनाधिवपतिर्दिवे॰ स्यां पितृभ्योग्निष्वात्तेभ्यो ऽमुष्य
मधिवपामीति याग चतुष्टयपक्षे यमाय ऽमुष्यमधिवपामि कुरुतादि तं नोऽनेन वत्सायाः पयसा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्रणाद्र्भाग्रेशात्रावेत तूष्णीमन्यूत्क्षिपति। इराभृतिः। एकामिध्मशलाकां रज्जुकां दर्भरज्जुवान्धावा दक्षि
णामुखाः स्रुवाः प्रसव्यं मथ्नाति। क्रमेणालंकरणं। धानालंकरणं देवो वः सविता मध्वानक्तु उत्
तामुखविभ्रः प्रसव्यं मथ्नाति। क्रमेणालंकरणं। धानालंकरणं देवो वः सविता मध्वानक्तु
सुयस्ध गायत्रेच्छंदस्तपर्यन्तमातेजं० तसुयस्ध त्रैष्टुभं छंदस्तपर्यन्तमोजं० तसुयस्धजागतं०
सुयस्ध गायत्रेच्छंदस्तपर्यन्तमातेजं० तसुयस्ध त्रैष्टुभंछंदस्तपर्यन्तमोजं०। अयं यज्ञो० ममाग्ने व
तेपर्यन्तमा० शल्कां मंथेक्षिप्तैकैकशो हवीष्यासादयति प्रियेणेत्यावृत्तिः। कशिपूपबर्हणमांजनमभ्यंजनमु
लुहोतापश्चात्तरयज्ञोस्मीति मंथाभिमर्शनं। ततो दक्षिणतः। कशिपूपबर्हणमांजनमभ्यंजनमनु
दकुंभमित्येकैकश आसाद्य वेदनिधानादि। होतरेहि होता आग्नेयीमुखो वेदिस्थाग्नेरग्नेयी प्रोक्तं
धोखिलौ मुखएवावम्य प्रविश्योत्तरस्यां श्रोणामोग्नेयीमुखतिष्ठेत्। अध्वर्युरग्नये देवेभ्यः पितृभ्यः
समिध्यमानायानुब्रूहीति। होता। हिं भूर्भुवः स्वरों ३ उशंतस्त्वा उशंतो वो ३ मुशंत० उशंतो मुशंत०
उशंतो वो ३ मावह देवान्पितृन्यजमानाय। अग्निमग्न आवह। सोममावह। सोमं पितृमंतं। आ ३
वह। पितृन्बर्हिषदः आ ३ वह। पितृनग्निष्वात्तानाश्वा ३ वह। यथादेवतमावाह्य देवाँ आज्यपाँ आ ३ ४०
५ आग्नीयीरूपायाप्रावीतस्याः संधौ० शुद्ध्या म्यामित्यर्थः।

वह। अग्निं कव्यवाहनं। आ ३ वह आवह जातवेदः सुयजायज। उपांशुत्वं त्वत्पक्षे आवह स्वाहा। प्रभृतीनामं
गप्रधानसंबंधिनां मंद्रत्वं तदाप्यावह देवानावह जातवेद इत्यनयोरावहशब्दयो रूपांशुत्वमेवेति सिद्धांन
मात्। सुमंद्रत्वं त्वत्र प्रधानदेवतापदानामुपांशुत्वं। अंगदेवतापदानां सुमंद्रत्वं। आवहादिषु मंद्रमध्यमो
तमास्वत्रैस्वर्यं। तदाग्निकव्यवाहनस्य वोपांशुत्वं। अध्वर्युः प्रणवे प्रणवे पंच पंचाधाय स्त्रोवमाघारयिष्या
यतां। यजमानस्यानोष्णुश्च इति। समिद्ध इति। देवाः पितर इति वा। अग्नीत्सरिधीवाग्निं चेति प्रैषः। मध्यमं
संमृज्योत्तरं। अग्ने वाजजित्। भुवनमसि० प्रवराय प्रत्याश्राविते सीद होतरित्यादि। देवाः पितर इतिय
जमानो वदेत्। नेतिकेचित्। होता तूष्णीं दृष्ट्वासनं तूष्णीं निरस्यन् तृणमासनात्। तूष्णीं निविश्य तूष्णीं
चबर्हिर्जान्वग्रतः स्पृशेत्। जपलोपो भवेदत्र अग्निगादापनमावह। नस्कगादापनादिषु देवशब्दादूर्ध्वं
पितृशब्दः स्मृतः बाकादन्यत्र। ननामदेशलोप इति वृत्तिकृत् होतारमद्यावषट्कारानुमंत्रणं चनलुप्यते।
तू २

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

अध्वर्युस्त्रीन्प्रयाजानिष्ट्वाद्धमोपभृतमतस्य।नीयस्वाहाकारं यजति।होता प्रधानदेवतां ते स्वाहा ग्निकं व्यवाहनं।स्वाहा देवाइति।आज्यभागयोरनुवाक्ये।आनोअग्नेसु॰ जीवसे॰ त्वंसोममहेभगं॰ व सों।प्रस्तरे स्त्रवौनिधायग्रंथीवाससां विमुच्य प्राचीनावीतिनोभवेयुः।पुनश्चशिथिलंग्रथ यः त्रीमंते।अध्वर्युराग्नीध्रश्चदक्षिणतो गच्छतः।ब्रह्मयजमानाउत्तरतः दक्षिणेन जुहूमुपभृ तं सादयति।दक्षिणेनोपभृतं ध्रुवां।दक्षिणेनपुरोडाशं धाना।स्तादक्षिणेनमंथं।समानत्र्जुहू यदूपाल्लो।ब्रह्मयजमानौ विलोकेइत्यापस्तंबः।आश्वलायनीयोपि ब्रह्मायजमानेनसहउत्तरतो गदेवतायेष्युत्तरतोयजमानोभवतितैः सहप्रयोगे ब्रह्मणापितत्याभवितव्यमितिदेवत्रातो कैः। यौ रस्त्यं परिश्रयतां पश्चिमभागे पश्चात्पूर्वभागो उत्तरस्थे दक्षिणस्थमुत्तरे।प्राचीनावीती जुह्वा मुपस्तीर्यसोमायपितृमत इदस्या पांभुअनुस्वधेत्येके।होता त्वं सोम॰ पथांतवप्रणी॰ धीराः ४१

सोमो धेनुं॰ ददाति।सादन्यं॰ दस्मै आं मंत्रेणपुरोडाशस्यमध्यात्सकृदवदायस कृद्धानानामवद्यैतत्रो हः मा भैष्टमा संविक्थिष्ठ्वं मावो हिंऽसिषंमावस्तेञ्योपक्रमीत्।भरतमुद्धरतेमनुषिंचतावदाना नि वः प्रत्य वदास्यो मिनमो वोअस्तुमा माहिंऽसिष्टेत्यवदायमाभरेतिमंथस्यावदाया भिघार्योगा।तांआस्वा धा।अस्तु।स्वाधा।सोमं पितृमंतेस्वधायेस्वधामहे सो मे पितृ मंतत्वं सोमपितृभिः रमीणं स्वाया नमः सोमस्यपितृमत इदं सोमस्य पितृमतो हं॰ पुनरुपस्तीर्य।पितृभ्योबर्हिषद्भ्योनु॰ बर्हिषदः पितरः जुषध्वं तआगता०दधाता हेपिर्द विले।।बर्हिषदोपे॰ गामिछ्ठाः ॐ धानानां पुरोडाश स्य।मंथस्यचमध्यादेवक्रमेणावदायाभिघार्यगमनादिपूर्ववत्।पितृन्बर्हिषदः स्वधाये हे पितृन्बर्हिषदः।इदंपितृभ्यो॰ इमुः येपार्थिवे॰ विश्वस्वाधा नमः पितृभ्यो बर्हिषद्भ्य इदं॰ पितृतां वर्हिषदामहे॰ वत्रहा।पुनरुपस्तीर्यपितृभ्योनुस्वाधा।अग्निष्वात्ताः पितरः॰ तयोत्तहवींषि प्र॰

ग्निष्वात्तेभ्यो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तनमेवेहपि॰प्रविश्यालं वेष्ट॰अुषस्व ॐ मंथस्यपुरोडाशस्यधानानामित्सदायामि घार्यपदवदाना
नित इतिमंथपुरोडाशौप्रत्यभिघार्य।पदवदानानिवो॰तद्ॐआप्यायतांपुनरितिधानाः प्रत्यभिघार्यदिग्गा
मनाद्विपिहृनग्निष्वात्तान्स्वधायेन्हेपिहृनग्निष्वात्तान्स्वधाये॰हेपिहृनग्निष्वात्तान्येअ
ग्निदग्धा॰कल्पयस्वा ऽस्वाधानमः।पितृभ्योग्निष्वात्तेभ्यइदं॰पितॄणामग्निष्वात्तानामहं॰वत्रहा
वंवा वत्तिनाप्रथमेहविषिद्विरवदानं।पदासोमायपितृमतेआज्यंतदापंचगृहीतेनपद्गृहीते
नवात मिश्चात्तोनयैवाचताहविर्भिर्यजंतीतीरुद्रदत्तः।तदाध्रुवादीनांसकृत्सकृदवदा
यामिघारणमेवध्रुवायाश्चतुरवत्तिनांपंचावत्तसिध्यर्थंकार्यंद्विःप्रथमंध्रुवायाःषडवत्तसिध्य
र्थंपंचावत्तिनामितिभाष्ये।तथावनपृथगुपस्तरणंयादेवतेऽप्येतत्द्विघोवदायपुनःप्रथ
मादवद्येत।यदिपमायमेथःतदाजुकामुपस्तीर्य।यमायानुस्वाधा।इमंयम॰दानआला॰मा ४२

दयस्वांगिरोभिरागहि॰यस्त्वाविवस्वंतं॰निषद्य ॐ अवदानादेतेयमं।स्वधा।ये॰हेयमंपरेयिवां
सं॰दुवस्यास्वाधानमः।यमायेदं॰यमस्याहमन्नादः।नारिष्ठाकुलोपस्तीर्यतराधौत्पुरोडाशादीनां
मवदायद्विरभिघार्य।अग्नयेकव्यवाहनाय।अनुस्वाधा।येतात्पु॰औकैरग्नेयाहि॰सद्भिस्व
दग्ने॰राध्यानिविदेति॰मर्त्याय।ॐ अग्निंकव्यवाहनंस्वधा।येस्वधामहेग्निंकव्यवाहनंसप्र
त्नथा॰द्रविणोदांस्वाधानमः।अग्नयेकव्यवाहनायेदं॰अग्निःकव्यवाहनस्याहं॰पायुक्षान्।
अंसप्रधानसंबंधमभिघारणकालेकव्यवाहनोपस्तरणादिकालेवनाप्यायनं।वैश्वानरोअ
विरुड्यप्राशित्रं सर्वेषां।यमादिदेवत्यस्यमंथस्यविरुज्जाततब्रह्मप्राग्दंडनिधानांतेतूष्णींकु
य॰ तूष्णीमघ्रायतूष्णींनिर्नत्वांतंकुर्यात्।अनुपस्तीर्यमंथपुरोडाशाद्यानाम्पश्चेरडामवद्यति।यदा
स्वपात्रस्थोमंथएवेडातदानमनुना।सुरूपवर्षवर्णइति॰वामंथसंबंधिकिंचिदवद्यतिसर्वमेववा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मंथमित्यपि व्याख्यातं रुद्रदत्तः। तदानीं भक्षणस्य मंत्रयोश्च लोपः। सर्वत्र पक्षे पुरोडाशादिभ्यो यजमाना-
भागाः। अवांतरेडाया इडायाश्च होता प्राणभक्षमपि न कुर्यादिति वृत्तिकृत्। अवांतरेडायाः प्राण-
भक्षं कुर्यादित्यन्ये। न च ब्रह्मणोपि इडायां भक्षः। न च मार्जनं तयोः। इतरे मंत्रेण धाना पुरोडाश-
यं स्वं स्वं भागमव घ्रेण भक्षयित्वा मंत्रेणैव समाम्नं पभागान ध्वर्युरग्नीध्र यजमानु इति क्रमेणोपधा-
बर्हिषि निमज्य मार्जयंते। यदि तु मंथाव घ्राणमधिकं नेडा प्रत्याम्नाय इत्याश्रीयते तदा मंत्रेण पुरो-
डाशधानामंथैकदेशान्सहावघ्राय मार्जयंते। ततोध्वर्युर्मंथं होत्र आदधाति तं होता हस्तस्थमेव होता
ब्रह्माध्वर्युरग्नीध्र यजमानश्चक्रमेणावघ्राय बर्हिषि लेपं निमर्जते यजमानो नेदमाघ्राणं कुर्यात्।
अथ यजमानः पूर्वास्यादितकुंभेन संततां धारां कुर्वन् रेभुं धेनां पितर इति सकृत्मंत्रमुक्त्वा त्रिः प्रसव्यं
पर्येति। निधाय कुंभां मयाविश्चाजन यत्रावरीत्याणीति त्रिः प्रतिपर्येति। मे थवर्जं हविःशेषानुदके न संप्रम
साहृयाणिरूरूर्वरायगातुः। सप्रस्तुदेद्रूणानि ... स्वायायनानुयांतं नूमे वदतेति ४३

५५

यत्री त्रपिंडान् कृत्वा पूर्वादिवदिक्कोणेषु स्थापयति मंथैकदेशस्येडां तत्पक्षे स्यापि मदेनं। एतत्ते देवदत्तशर्मन्निति
पितुर्नामोक्त्वा प्रपितामहस्य प्रपितामहयेत्वामन्वितिपूर्वकोणे। एतत्ते पितामह विष्णुशर्मन्निति पितामह-
नामोक्त्वा प्रपितामहस्य पितामहये न्वितिदक्षिणे। एतत्ते प्रपितामह रुद्रशर्मन्निति प्रपितामहनामोक्त्वा
प्रपितामहस्यैतत्तये न्वितिपश्चिमे। परेषामपि नामानि व्याख्यानि इति रुद्रदत्तः। मेवमिति भाष्यं। उत्तरको-
णे हस्तलेपं निमज्य अत्र पितरो यथाभागं मंदध्वमित्याह। स यजमानात्स्थितं दुष्कृतानि क्रम्य। सु-
संदृशमित्यस्या इंद्रो देवता। सुसंदृशं त्वा० हरी इति यावदुक्त्वा स माहवनीयमुपतिष्ठते। गार्हपत्यदेशं गत्वा।
अक्षन्नमीमदंत तस्यास्याः पंक्तिःछंदः। अक्षन्नमीमदंत ह्यव० हरी इति पूर्ववदुपतिष्ठते। उभेरचैवोच्च-
वसाने। अक्षन्नमीमदंते त्यनयैव वा परिश्रितदेशं प्रविशंति। अथाश्वलायनोक्तं निष्क्रम्य यज्ञो-
पवीतिनो दक्षिणावृतो दक्षिणावृतो दक्षिणाग्निमुपतिष्ठंते अपाविक्षामेरयतेति। आहवनीयं सुसं-
दृशं वयं मघवन्मंदिषीमहि। प्रनूनं पूर्णवंधुरः स्तुतो यासि वशां अनु। योजा न्विंद्र ते

दर्शं॰ हरी इति। गार्हपत्यमग्निं तमन्य इति। अथ पलृत्वो मा प्रगामेति वस्त्रोऽग्ने त्वमिस्सूच। गार्हपत्यं संजपत्य
दर्शं॰ हरी इति। गार्हपत्यमग्निं तमन्य इति। अथ पल्यत्वो मा प्रगामेति वस्त्रो। तत्र सर्वां यथे तिन सिंहः। गमनं च प्राग्दक्षिणेन निवृत्ति
ति गार्हपत्यस्य पूर्वतः यो देशः तत्र देशेंतः समाप्यं तत्र सर्वां यथे तिन सिंहः। गमनं च प्राग्दक्षिणेनेति वृत्ति
कृदुत्ते दक्षिणेन विहारे आहवनीयमग्नेरोतिमाच्छादुत्तरेणावा। यजमानः परिश्रित देशं प्रविश्य जना
न्यंजनेवासश्च त्रिरनुपिंडं ददाति। पिंडे पिंडे ददातीति कद्रुदत्तः। ओं क्षत्रं नविष्णुशर्मन्प्रपितामहस्य
प्रपितामह। ओं क्षत्रं पितामहामुकशर्मन्प्रपितामह। आद्यं प्रपितामहामुकशर्मन्प्रपितामहस्य तत्र।
एवमभ्यंजनमभ्यंक्ष्वेति मंत्रे विशेषः। एतानि वः पितरो वासांसि स्यतो नोन्यत्पितरो मा योष्टेति वासस्ता
दशां छित्वा निदध्यात्। ऊर्णास्तुकां वा। उत्तर आयुषि स्वं लोम। उत्तरयोरपि पिंडयोरी दशा एवं मंत्रान्
दशां छित्वा निदध्यात्। ऊर्णास्तुकां वा। उत्तर आयुषि स्वं लोम। उत्तरयोरपि पिंडयोरीदशा एवं मंत्रान्
नहः। नमो वः पितरो रसाय नमो वः पितरः शुष्माय न॰ जीवाय न॰ स्वधायै न॰ मन्यवे न॰ घोराय पितृ
रो नमो वाय एतस्मिंल्लोके स्थ युष्मांस्तेनु ये स्मिंल्लोके मां तेनु य एतस्मिंल्लोके स्थ यूयं तेषां वसिष्ठा 44

स्य पितामह ६५

गंभीरैः पथिभिः पूर्व्यैः। अथ ... अपीत ... ५
... त्वा ... स्याम पतयो रयीणां ६
न्यो विश्वा जातानि परिता बभूव। यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणां
भूयास्त ये स्मिंल्लोके हं तेषां वसिष्ठो भूयासं इति नमस्कारां जपति। भूयासमिति मंत्रांतः। गृहान्नः पितरो दत्तास्
दो वः पितरो देष्मेति पितृनुपतिष्ठते। ऊर्जं वहंतीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्रुतं स्वधास्थ तर्पयत मे पि
तृन्नेरस्य दकं नि नयति। उदकुंभात्। मनो न्वा॰ शं॰ सेन सोमेन पितृणां च मन्मभिः। आनेतु न॰ सवेम
हीति तिस्रभिः उपतिष्ठते। उत्तिष्ठत पितरः प्रेतं शूरा यमस्य पंथामनु षेता पुराणं। धत्ताद स्मासु द्रविणं यच्च
भद्रं प्रणो ब्रूता द्भागधां देवतासु। इति पितृननुस्थापयति। परेत पितरः सोम्या इति प्रवाहणं पितृन्प्रवाहयति।
अथ यज्ञोपवीति। प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति गार्हपत्यसमीपं गत्वा यद् अंतरिक्षं पृथिवीमुत द्यां यन्मातरं पितरं वा जिहिंसिम। अग्निर्मा तस्मादेनसो गार्हपत्यः प्रमुंचतु दुरिता यानि चकृम
अथ यज्ञोपवीति। प्रजापते न त्वदेता॰ इति गार्हपत्यसमीपं गत्वा यदंतरिक्षं मिस्तन या पङ्क्तोरस्थाययं दंत
रिक्षमिति पुनः परिश्रितं प्रविशति। यजमानः। अथ सर्व ऋत्विजो यज्ञोपवीतानि कुर्वंति। उदध्वर्युराग्नीध्रश्च
निरक्रामतः दक्षिणतो ब्रह्मयजमानो उत्तरेण जुहुमुपभृतं। ध्रुवामुत्तरेण परिश्रयणान्यपोह्याध्वर्यु
रिदं यजमानस्येति यजमाने भागं निदधाति। न च तु र्धाकरणमिडा पिता न्मे यस्य यदाष्मक देवत्यमिति भाष्ये।
अन्वाहार्य दानां ते। अग्नीत्परिधींश्चाग्निं च संमृड्ढीति प्रैषः। मध्यमोत्तरावग्निं च संमृज्य समार्गहोमः। व
पृथिवीमुत द्यां यन्मातरं पितरं वा जिहिंसिम अग्निर्मा तस्मादेनसो गार्हपत्यः प्रमुंचतु दुरिता यानि चकृम

Indira Gandhi National Centre for the Arts

र्हिर्वर्जं सुयाजो। देवीयजयज। नराशंसस्य मध्ये होमः। यज। उत्तमं प्रकृतिवत्। कालेवसुम्नस्वा। आदित्ये
भ्यस्त्वा। यजमानः। वस्वून्देवान् आदित्यान्देवान्। आयुषे त्वेत्यं तेयज्ञोपवीतानि कंठसंमितानि कुर्युः।
ततः आश्रावणादि होता देवा आज्यपा आज्यमित्येतदनंतरं अग्निर्होत्रेणेत्यस्य स्थाने अग्निः कव्यवाह
न इदमिति वै देवा यजमानः। सोमस्य पितृमतो हव्यु ज्जिति। पितॄणां बर्हिषदां। पितॄणामग्निष्वात्तानां
मस्याहा। देवेभ्य आज्यपेभ्य इदं। अग्नेः कव्यवाहनस्याहं। दिवः खील इत्यं तं निवीतमिति भाष्ये। स्वगा
देव्या इत्येतत्पर्यंतमित्यन्विलायां। यज्ञपा० हि। यजमानं प्रथतं। वितनुं वामीत्यादि। संस्त्रावंतोन
हविःशेषभक्षणं। आज्यलेपान्प्रक्षाल्य सस्रुवे जुहूपभृतोः स्पयमाज्यशेषं वा दाय अध्वर्युरेकुमा
र्हिपत्यं प्रतिगच्छति। नेहोताग्नीधश्च। अग्ने वीमपू० नपत्नीसंयाजा। आज्येडा रपत्न्यान्वारब्धोपि
संपत्नीयं जुहोति। इध्मप्रव्रश्चनाधानादि दक्षिणाग्नौ कृत्वा यथेतमित्यादि। नष्टपीपा त्रेनोत्थानं वा।
होतान्तं तन्वनिस्याति प्रणीता इदं स्तौ वा प्रायश्चित्तानि जुहुयात्। आज्यस्थाल्याः प्रायश्चित्तानि न ४५

समिष्टयजुः। तूष्णीं बर्हिः प्रहरणं। यजमानभागमवघ्राणं भक्षयति। अभिस्तृणीहि कपालो द्वासनकाले भर्जे
नमप्यद्वासयति यद्ध्मे ब्रह्मा प्रायश्चित्तं हुत्वा संस्थाजपं कुर्यात्। विष्णुक्रमादिपैतृक्यां वेद्यां आहवनीयेना
निक्रामन्। समिद्धो अग्न इत्यादि पैतृकी म्नावेव नमस्तशंवमे। ब्राह्मणभोजनांतं। जुहवक्षस्येनादनसा
त्रालिख्यते। इति पितृयज्ञः॥ ॥ पितृयज्ञार्थेनग्नीनुद्वास्य पूर्वस्या सह प्राणानायम्य त्र्यंबकेनयक्ष्ये। विद्युन्ना
स्तिवादर्विहोमत्वात्। प्राकृते विहारे ऽग्नौ विहृत्य तूष्णीमध्यान्वायतूष्णीं परिस्तरणापरिभोजन्मुल्प पराजीवे
दोपवेषान्कृत्वा तूष्णीं परिस्तीर्य पात्रसंमर्शनादि सर्वमेवतंत्रं तूष्णीकं भवति। यावंतः पुरोडाशसंयोगिनः
पदार्थास्तावंत एव क्रीयंत इति रुद्रदत्तः। कालेकरंभपात्रवद्यजमानस्य यावंतो मात्यास्तावंति कपाला
न्येकातिरिक्तानि स्यपश्वदद्यु। अनपत्यस्य त्रीणि कपालानि। उपलानि तानि पश्चात्प्रयुज्य। स्फ्यं वेदपात्रीमा
ज्यस्थालीं प्रणीताप्रणयनमुपवेषं मदंतीमेक्षणं वा। पक्षे प्रणीताप्रणयनं यजुरस्पृतस्यापि विकल्पमान
त्वादिति भाष्ये। पवित्रे प्रणयनं। संमर्शपात्रीणां आयावंतो मात्यास्तावत्कृत्वान्वाप्यंतो निर्वापआवर्त्ते

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नीयः।यावंतोगृह्याः स्मतेभ्यः कर्म्म करमितिनिरूप्य मातोषु यजमानोजपति।तूष्णीं प्रोक्षणादिपिधानांतं कृत्वा गार्हपत्यास्योत्तराईप्रागपवर्गाणि कपालान्युपधाय।मदंतीरधिश्रित्यपिंडकरणांतेऽमात्य
सम संख्यान्पिंडान्कृत्वाऽङ्गारानपोह्य यजमानस्य प्रथमं।पत्न्या द्वितीयं।ज्येष्ठपुत्रस्य तृतीयं तस्य
त्या श्चतुर्थस्त्रीणां भर्तृवदेन ज्येष्ठा।अप्रत्तकन्याभ्यो अधिश्रितो नमतिरिक्तं।प्रागपवर्गान्क
पालेष्वधिश्रित्याधिश्रयणक्रमेण प्रथनादि तूष्णीं माप्यलेपं निनीयाज्यानिर्वापः।यद्यभिघारणे
पक्षोमतः।अंगारापोहनादिअभिघार्य्य नभिघार्य्य वा।उद्वास्यालंकरणांतं कृत्वाऽसंस्कृतायां
वेद्यामासादयति तूष्णीं।प्रतिपुरोडाशं विन्हानि कृत्वा पश्चाद्भू शर्मासि शर्मयजमानस्य शर्मेम
के यति।तत्रामयेम त्वेपटकापिधाने वा प्रक्षिप्येकाएवरुद्रो नद्वितीयायतस्थे इति।धूमयुक्तमज्वलदु
ल्मुकं तराथुकामुल्मुकं दक्षिणाग्रे हरति।इध्नं धाविज्ञमुदकुंभं पलाशपर्णादि भांडेमामयं पुरोडाशा
नित्यादाय सपत्नीको यजमान ऋत्विजो मात्याश्चतुष्पथदेशं गत्वोत्तरपूर्वकोणस्य अस्मृक्रेऽ ४८

तिरिक्तं पुरोडाशमनुपवपति।आखुस्ते रुद्रपशुस्तं जुषस्वेति।रुद्रायेदं।तत्कोणदेशस्य चतुष्पथं गोमयेनोपलिप्य
तस्मिन्नुल्मुकं स्थाप्य समित्प्रक्षेपेणाबल्लेवं तं कृत्वा दर्भैः परिस्तीर्येक्रमेण सर्वपुरोडाशानां उत्तरार्धात्स्रुक्कृत्य
कृद्वदाय मध्यमेनांतमेन वा पलाशपर्णेन जुहोति।एषतेरुद्रभागः सहस्वस्त्रांबिकयातं जुषस्वः स्वाहेति
५ रुद्रायेदं।भेषजं गवेश्वाय पुरुषाय भेषजं।अथो अस्मभ्यं भेषजं यथा सतिसुगं मेषाय मेष्या इति त्रिपदा दि
पदाभ्यां गायत्रीभ्यां परिस्तरणानामंततोग्नेः परितां जलसेकं करोति।यजमानः।अवांबरुद्रमदिमह्यव
देवं त्र्यंबकं।यथानः श्रेयसः करद्यथानो वस्यसः करद्यथानः पशुमतः करद्यथानो व्यवसाययादिति
जपति।अथ यजमानः सपत्नीक आमात्या स्त्र्यंबकं यजामह इति सकृद्गु काः पुरोडाश पाणयस्त्रिः प्रदक्षि
णमग्निं परियंति।पतिकामा यजमानकन्यात्।त्र्यंबकं पतिवेदनं।उर्वारुके इतो मुक्षीय मामुतः इति परी
यात।सर्वपुरोडाशानूर्ध्वमुत्क्षिप्य पुनर्गृहीत्वा त्र्यंबकमिति यजमानस्यांजलौ प्रक्षिपंति।भगस्थभग
स्य वो लक्षीयेति ता नाहृता।ि।एतेनैव कल्पेनत्रिः समावपेयुः।भगस्थेति द्विः।त्र्यंबकमिति त्रिः)

पत्निमावेव समावपेयुः। यदानुपरीक्षेपः। तदा समावपन द्यावापृ परिगमनमंत्रस्यावृत्तिः। यजमानःस्वा
पतिमावेव समावपेयुः। यदानुपरीक्षेपः। तदा पिपेरकापिधानेनानीतास्तदापि भूतएक्षपतिः। अध्वर्युरावपतीति क्रमः
स्थापुरोडाशात् सृतेसमावपति। यदापि पेटकापिधानेनानीतास्तदापि मूतएक्षपति। अध्वर्युरावपतीतिक
दत्तः। एषते रुद्रभागस्तंजुषस्वतेनावसेन परोमूजवतोतीहीति पुरोडाशान्यक्षआश्लेषयेदध्वर्युः। पत्नी
यजमानोमात्याः सहस्त्रस्तिग्मिरवततधन्वापिनाकहस्तः कृत्तिवासोमिति यावत्प्राणधारलोकर्तु रा
क्यतेतावत्पर्यंतं स्थित्वापुनद्धिरेवमेववदेयुः। ब्रह्मा होता चैकुरुतः। ततोध्वर्य्वादयः परिषिंचंति
त्यन्विलाप्यो। परिषेचनमध्वर्युरेवेति भाष्ये। परितोमूलेवस्त्रावयेदितिरुद्रदत्तः। यागदेशं पुरोडाश
निधानदेशंवानुवेदसमाप्तावागत्य तायज्ञशालामागत्य एधोस्येधिषीमहीत्याहवनीये समिध
आधायापो अन्ववारिषुमित्यप पतिष्ठंते पत्न्याः पयस्वत्यग्रआगमं। तोमासंसृजेत्युहइत्यपरे
शमतं। प्रतिमंत्रमेकेका समित् नवो हइति भाष्यमतं। त्र्यंबकाः। अग्नीपरिसञ्ज्यासामायक्ष्यविषुत्
अद्यपत्न्याया इमाद्वर्जीमितियथासंभवं। साकमेधएहविः। बर्हिरास्तरणव्रतप्रवेशः। कालेस्था ४७

लीस्वपश्वदूदूशमादषहुपल्मामदंतीमेक्षणो वर्जीमितरात्ति। घृतेप्रणीताधर्माः क्रीयंते। अनयाश्रपित्वा
घृतं गृहीष्यामीतिध्यात्वा कस्यागस्त्यातिसत्वागस्त्यानुकस्मैत्वागस्त्याम्निपोषाय त्वोत्साज्यमानीयादेवस्त्वा
सवितेत्युत्पूयघृतं देवमग्रे घृतो वेग्र इमं यज्ञंनयाग्रे यज्ञपतिंधेहि त्वामिंद्रो वणीतवृत्रतूर्ये त्वामिंद्रमव
णीष्वा वृत्रतूर्ये प्रोक्षितमसिकस्त्वा प्रणयतिसत्वाप्रणयतु घृतं देवं प्रणाया मियज्ञं स्वः स्वसादयतुनः
इरंमदं तं घृतपृष्ठमुदाकुः सहस्रपोषं यजमानेन्यंचतु। भूश्च एकाक्षरस्रं दशामं विराड्यादिदंविश्वंभु
वनं व्यानशेत न्नोद्वियंतरसंविदानं स्वस्तियन्तं नयप्रजोनेत्। ब्रह्मप्रगृहासि। कस्त्वायुनक्ति स त्वायुन
क्तु। यत्पुरस्तात्प्रस्रवल्कपरिष्ठात्सर्वतश्वयत्। तेनरश्मिपवित्रेण। कालेअदित्यैजुष्टंनि। अदितेह
व्यं उत्तरे त्रिनिर्निर्याधृष्टिरसीत्यादि। ध्रुवोसीतिस्थालीमुपधायतंडुलानुप्त्वस्थाल्यामपआ
नीयोत्पुनोति। केचिदपश्चप्रणायंति। ताभ्योपिसंयवनं। स्त्रावेणघृतमुपहत्यचेदेनोपयमसंघ
मद्भिरागतसमोषधयोरसेनासंरेवजगतीभिर्मधुमन्मधुमतीस्वज्यस्वेतितंडुलेष्वानीयघर्मै
भिः।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

सीतंडुलानधिश्रयति। यद्वा तंडुलानुत्सूयादेवस्त्वेति घृतमुत्पूयापश्चोत्पूयोदकवत्यां स्थाल्यां तूष्णीं घृतमा
सिच्य घर्मोसीति तंडुलावापः। इत्थमुक्तमाधानगतादित्ययागे विज्ञेयां। तदानघृतप्रणयनं। न वत्सं मे त्रा
तां मूहः। अं तरितमित्यादि सांतपनवत्। अदित्यैजुष्टमभिघारयामि। प्रियेणेत्यासादनं। यस्तोसि० अ म
यन्तः। भ मा ग्रे। वनुहोता। सप्तदश सामिधेन्यः। आज्यभागयोरग्निनारयिमश्नवत्। गायस्फानो अ
मीवहेत्यनुवाक्या। प्रधाने उत त्वामदिते० छ यो ये० हे दितिं महीमू षु मा० सुप्रणीती वो०। आदित्या
यापप्रजया वपुश्रुमिध्वजनिषीय। प्रेद्धो अग्ने० इमो अग्न इति स्विष्टकृतः। विरुज्यप्राशित्रं न वनुधो
करणं। तस्य काले ब्रह्मणे चरुं परिहरति। तं चत्वार आर्षेयाः प्राश्नंति। ब्रह्मणे परिहृतस्य वा वनुधो
करणं। आधानगतादित्यभाष्यकारेण पक्षद्वयोक्तेः। अश्वः श्वेतो गौर्वा श्वेतो दक्षिणा। सहस्त्रधारउ
त्सो अक्षीयमाणः। तेनाश्वनतेन गवेति वोहः। काले घृतप्रणीतापक्षे कस्यापो क्षीत्सहा विमुं वनुास
मुद्धृत्वा प्रहिणो० गव्वाघोषमविकारेण। यत्नशेषमवर्जं ब्राह्मणभोजनांतं। उदनादि पूर्ववत्। वप ४८

नं निवर्तनं वा॥ ॥इति साकमेधाः॥ ततः प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा शुनासीरीयेण यक्ष्ये। विधृता। प्राचीनप्रवणे
देशे। उर्णास्तुकां निधाय निधाय वा। अन्वाधानादि। अघय त्वाय। इमामूर्जमिति यथा तिथि। शुनासीरीय
हविः। इषे त्वा। इमां प्राचीं। न वत्सापाकरणादि। पयस्वतीः। वैश्वदेववद्धासं नङ्ुप्रस्तमयं वेधाबर्हिः। वेदो
वेदिः प्रागुत्तरात्परिग्रहात्प्रशातनादि पर्णवल्क वर्जं कुंभ्यालेपनांतं। इमो पर्णी। वत्सापाकरणं। वायव स्थे
पायस्थ। परिस्तरणं। देववदिवेषु। यदि ग्रहपक्षोपि भाष्योक्तिवशेनाश्रियते तदा भावग्री इत्यस्यन लोपः।
पातिसंमर्शनं। स्पयेन सह पंचचत्वारिंशत्कपालानि। ततस्त्रः स्थाल्यः। शिष्टानि वैश्वदेववत्। वाजि
नपात्रवर्जं। पवित्रे काले। आग्नेयादीनि पंच निरुप्यं द्राग्निभ्यां विश्वेभ्यो देवेभ्यः इंद्राय शुनासीराय सू
र्याय निरूप्य। पूषन्हव्यं रक्षस्वेंद्राग्नी हव्यं रक्षेथां विश्वेदेवा हव्यं रक्षध्वमिंद्र शुनासीर हव्यं र
क्षस्व सूर्य हव्यं रक्षस्व। इंद्राग्निभ्यां वो० विश्वेभ्यो देवेभ्यो वो० मीद्राय शुनासीराय वो० सूर्याय० प्रो
क्षामि। उक्तरे त्रिर्निनीय। यथाभागं व्यावर्तध्वं। इदमग्नेः सवितुः पूष्णइंद्राग्न्योरिंद्रस्य शुनासीरस्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

र्यस्येतिपेषणार्थान्।इदं सोमस्य सरस्वत्या विश्वेषां देवानामिति चरव्यान्।अजिनादानादि।अग्ने
जुष्टमधिवपामि सावित्रे जुष्टं गृह्णामि।मींद्राग्निभ्यां।मींद्राय शुनासीराय।सूर्याय।धान्यमसीत्यादि।
पोक्षीतान्युपधायैंद्राग्नाय मंत्रेरष्टौ।तूष्णीं चत्वार्युपधाय वैश्वदेवाय ध्रुवोसीति सप्त।लौ।शुनानासी
पोक्षीतान्युपधायैंद्राग्नाय मंत्रेरष्टौ।तूष्णीं चत्वारि।सौर्यमेककपाले पूर्ववत्।ततः प्रातर्दोहकर्मेति।आवरंतीत्यादि संक्षाल
रायमंत्रेरष्टौ।तूष्णीं चत्वारि।सौर्यमेककपाले पूर्ववत्।ततः प्रातर्दोहकर्मेति।आवरंतीत्यादि।पिंडं कृत्वा यथाभागं
नानिनयनांते।वायवे हविरिंद्रियं।बहुदुग्धिनाय वदेवेभ्यः।अंगाराध्यूहनादि।पिंडं कृत्वा यथाभागं व्यावर्त्तध्वं
व्यावर्त्तध्वं।आग्नेयं विभज्य।व्यावर्त्तध्वं सौम्यं।व्यावर्त्तध्वं सावित्रं।व्यावर्त्तेथां सारस्वतं चरुं।व्यावर्त्तध्वं
पौष्णं।व्यावर्त्तध्वं मैंद्राग्नं।व्यावर्त्तेथां शुनासीरीयं सौर्यं इदं सरस्वत्याः।इदं विश्वेषां देवानां इति चरु
इदमिंद्रस्य शुनासीरस्य।इदं सूर्यस्येत्युत्तमो पुरोडाशः।सर्वेषां क्रमेणाधिश्रयणं।दोहस्यान
दधिप्रक्षेपः।प्रथनादि।आप्यलेपननिनयोत्तरपरिग्रहादि।वैश्वदेवस्य षडाज्यग्रहणादि।सौम्यांद्रा
ग्नवैश्वदेवशुनासीरीयाणां तूष्णीमभिघारणं।अन्येषां मंत्रेण।पस्त्या आलेति पयसः।क्रमेणाभिघार्य ४९

स्योनं तइत्यादि।क्रमेणोद्वासयति।शुनासीरीयोत्तार।इदं हमाइति नयउद्वास्यैककपालमुद्वास्य पार्श्वं
प्रतिष्ठाप्य कालेन माज्येनाभिपूर्यं व्याहृतिभिर्हवींष्यासादयति।पंचहोत्राभिमर्शनं।वैश्वदेवन्निर्मंथ्यः।
प्रतिष्ठाप्य कालेन माज्येनाभिपूर्यं व्याहृतिभिर्हवींष्यासादयति।पंचहोत्राभिमर्शनं।वैश्वदेवाभ्यां पूर्ववत् प्रचर्य।इंद्राय शुनासीरायानुब्रू
सामिधेन्यः।नव प्रयाजाः।पौष्णांतं प्रचर्यैंद्राग्नवैश्वदेवाभ्यां पूर्ववत् प्रचर्य।इंद्राय शुनासीरायानुब्रू
हि।इंद्रं वयं शुनासीरं।इंद्रं शुनासीरं यजाये।हइंद्रं शुनासीरमभ्यायतो गव्य।हुवेमा वो।इंद्रस्य
शुनासीरस्याहमिंद्रियावी अन्नादः।वायवेनुब्रूहि।सत्वन्नो देवमनसा।धियो।वायुं यजाये।हे वायुमी
शानायप्र।वाज्यस्यावो।वायोरहं।यैंद्रियावी भूयासं।सौर्यमुद्धृत्य बर्हिषदमित्यादि उपांशु सूर्याय
अनुब्रूहि।तरणिर्विश्वदर्शतो।रोचनं।ॐ सूर्यं यजाये।यजामहे।सूर्यं।चित्रं देवानां।आवो।
सूर्यस्याहं।वर्चोन्नादः।सर्पस्य हस्पत्यावत्वां स्वाहा।अधिमासा येदं।संसर्पाय हु
स्पत्याय दमिति केचित्।नारिष्ठान्कृत्वा स्विष्टकृदादि।आग्नेयसावित्रसारस्वतपौष्णानां विरज्यप्रा
शित्रं।चतुर्धाकरणं च।अन्येषाम विरज्य प्राशित्रं।पयसो यजमानभागं।प्रपद्य धातिदद

Indira Gandhi National Centre for the Arts

भागवोयोजनसमर्थं सीरं श्वेतं बलीवर्दं वांतर्वेदि स्थापयित्वा। ब्रध्नेत्यादि सहस्रधाराद्युत्सावक्षीयमा
णौ। तौ दध्रतुः पृथिवीमंतरिक्षं दिवं च ताभ्यां सीरगोभ्यामतितरामि मृत्युं। ब्राह्मणाः इमौ वः सीरगा
वौ यथाभागमहिंसंतः प्रतिगृह्णीध्वं। उत्तानस्यांगीरस इति सीरस्य प्रतिग्रहः। इद्राय गामिति गाः।
अश्वपक्षे वरुणायाश्वामिति। हविःशेषानुद्वास्येत्यादि। पृषदाज्येन नवानुयाजाः। पंच प्रयाजा
अनुयाजमित्येके। यथादेवं सूक्तवाकः। उज्जितयश्च। सोमे सत्याशीरित्यंते ऽनुवत्सरीणां स्वस्तिमा
शास्त इति जपेद्यजमानः। अनुवत्सरो वायुरिति ध्यायेत्। रोहितेनेत्यादि वाजिनयागवर्जं। वैश्व
देववत्। त्रीणि समिष्टयजूंषि। मेहं हविरिति प्रातर्दोहं प्राश्नाति यजमानः। ब्राह्मणतर्पणांकृ
त्योदनादि पूर्ववत्। मंत्रे ऋतमेवेत्यस्य स्थाने एकं मासमुदसृजत्। परमेष्ठी प्रजाभ्यः। तेनाभ्यो मह
आवहदमृतं मर्त्याभ्यः। प्रजामनुप्रजायसे। तदु ते मर्त्यामृतं। येन मासा अर्धमासाः। ऋतवः परि
वत्सराः। येन ते ते प्रजापते। ईजानस्य न्यवर्तयन्। तेनाहमस्य ब्रह्मणा। निवर्तयामि जीवसे। अग्निरिति ५०

वाय
गमेनेति समानं। ब्राह्मण एकहोतेत्यंतं। अथैकेषां पंचसंवत्सराणि निरूप्यो वायव्यो यवागूः सद्योदुग्धे पयसि। इंद्राय
शुनासीराय द्वादशकपालः। सौर्य एककपाल इत्यष्टौ हवींषि। लौकिकं पयो गृहीत्वा निधेयं। आसाद
ने प्रभृति तु सांनाय्यधर्मा लभंते। इति शुनासीरीयं पर्व॥ ॥यो न पुनश्चातुर्मास्यानि चिकीर्षति स
चातुर्मास्यैरिष्ट्वा सोमेन पशुना वा यजते। त दशाक्तौ बोधायनोक्तेः सवनेष्ट्या वा। तत्प्रयोगश्च सूत्र
कृतानुसारेण प्रोक्तः। आग्नेयोऽष्टाकपालः। ऐंद्राग्न एकादशकपालः। वैश्वदेवो द्वादशकपालश्चरुरित्ये
क इति। यस्तु पंचसांवत्सरिकाणि त्तिरव्यास्याम इति आपस्तंबसूत्राच्चातुर्मास्यानि वा पुनरित्याश्वलाय
न सूत्राद्वा पुनश्चातुर्मास्यानि चिकीर्षति तस्य न सोमादि। इत्यापदेव पुत्रेण चातुर्मास्यनिरूपणं। अका
र्यं नं तद्देवेन यज्ञेशस्तोनतुष्यतु॥ ॥अथ विहारः॥ तत्रादौ प्राच्यादिदिग्ज्ञानोपायः कात्यायनोक्तः। य
त्र भुवो देशे देवयजनं करिष्यन् भवति तं देशं जलेन समीकृत्य तन्मध्ये शंकुं निहत्य शंकुसंमितामेकतः।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पाशां रज्जुं कृत्वा शंकौ प्रतिमुच्य तया मंडलं परिलिख्य तन्मंडललेखायां पूर्वाह्णे यत्र शंकुच्छाया निपत
ति तत्र बिंदुं कुर्यात् । अपराह्णे च यत्र लेखायां सा निपतति तत्र बिंदुं कुर्यात् । ताभ्यां बिंदुभ्यां प्राच्याः सि
द्धिः । बिंदोः । शंकुं निखाय तदंतरद्विगुणां रज्जुमुभयतः पाशां कृत्वा मध्ये लक्षणं कृत्वा शंकोः पाशौ
प्रतिमुच्य लक्षणेन दक्षिणापायम्य लक्षणे शंकुं कुर्यात् । एवमुत्तरतोपि । ताभ्यां शंकुभ्यामुदीच्याः सि
द्धिः एवं च प्राच्यादिसिद्ध्यनंतरं वैश्वदेवार्थं प्राकृत एव विहारः कार्यः । तत्र पिशिलमात्रा भवंतीति धिष्ण्या
नां विज्ञाय तरति शुल्बवचनात् तुल्यपक्षे आणि गार्हपत्याद्यायतनानि । त्रिपदं द्विप्रादेशं पिशिलं मुष्टि
कृतारत्नि वी कोंतरं चेति करविंदः । प्रादेशमात्रं पिशिलं शम्यामात्रमित्यपि शुल्बदीपिकादोहूप्रा
देशं पिशिलमित्याद्यप्रयोगः । तत्रालवुनीयवतुरस्रचिकीर्षन्निष्टदेशे पृष्ठ्यामनुपूर्वापरौ शंकू
चतुर्विंशतिपरिमाणादेशस्याद्यंतयोर्निहत्य द्विगुणां रज्जुं कृत्वा गंतुभागार्धे द्वादशांगुले शिष्टार्ध ५१

र्धेऽष्टादशांगुले लक्षणं कृत्वा शंक्वोः । पाशौ प्रतिमुच्य द्वितीयलक्षणं दक्षिणत उत्तरतश्चायम्य कृष्य प्रथ
मलक्षणे शंकूं निहत्य विपर्यस्य रज्जुं तथैव शंकून्निहन्यात् । इति कारिकोक्तप्रकारः । यद्वा षडंगुलद्वादशांगु
लाष्टादशांगुलेषु प्रदेशेषु लक्षणत्रयवतीमुभयतः पाशां रज्जुं पृष्ठ्यायामायम्य पाशयोर्लक्षणेषु चै
व शंकून्निहंति द्वितीयचतुर्थयोः शंक्वोः पाशौ प्रतिमुच्य । तत्र शंकुं निहंति । द्वादशांगुलस्थेन लक्षणे
न दक्षिणापायम्य तत्र चिह्नं करोति तृतीयशंकौ पाशौ प्रतिमुच्य चिह्नस्योपरिष्टाद्दक्षिणतोपकृष्य शं
कुः । एवमुत्तरतः स चतुरस्रस्य दक्षिणोत्तरभागः । तस्मिन्नेकं पाशं प्रतिमुच्यापरं पूर्वभागस्थे पंचमशंकौ
प्रतिमुच्य मध्यमलक्षणं कोणदेशेऽपायम्य शंकुः । दक्षिणशंकावेकः पाशस्तिष्ठत्येव पंचमशंकोः पाशं तु
न्मुच्यापरस्मिन् प्रथमशंकौ प्रतिमुच्य पूर्ववत्कोणे शंकुः । एवमुत्तरदेशे शंकुं निहत्यैशान्यामपकृष्य कोणे
इति पंचशंकुः पक्षः । यद्वैकोनत्रिंशदंगुलातिलोमसहदशांगुलांते लक्षणमेवतीं रज्जुमुभयतः पा
शां कृत्वा चतुर्विंशत्यंगुलपृष्ठ्यांतयोर्मध्ये शंकू निहंति । मध्यमशंकौ सहदशांगुलभागपाश

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पूर्वशंकावितरं च प्रतिमुच्य तेन लक्षणमाग्नेयकोणेऽपकृष्य शंकुः पूर्वशंकुस्थपाशं पश्चिमेन निक्षिप्य
लक्षणं नैऋत्ये कोणे पकृष्य शंकुः। एवं वायव्यैशानकोणे। त्रिशंकुपक्षः।। ।। इत्थमेव परिमाणांतरे
षु चतुरस्रसमूहनीयं। चतुर्विंशत्यंगुल चतुरस्रस्य मध्यशंकौ पाशं निधाय कोणशंकुपर्यंतं रज्जु
मपायस्य तावतीं रज्जुं मध्यशंकुस्थितपाशामेव दिक्शंकौ परिकृष्याधिकांशं त्रेधा विभज्यैको
भागो परित्यज्यैकभागसहितं प्रमाणार्धरज्जुं तिलतृतीयांशसहितद्वाविंशतितिलाधिकत्रयोदशां
गुलपरिमितामुभयतः पाशां कृत्वा तावद्देशसहितप्रक्रमाष्टकपरिमितं देशमाहवनीयपश्चिमल
उल्लेख्य तत्र शंकुं निधाय तस्मिन्नेकं पाशं प्रतिमुच्य मंडलं परिलिखेत्स गार्हपत्यः। एवं च परिमाणांतरे
षु चतुरस्रप्रकृतिकमंडलमूह्यं। गार्हपत्याहवनीययोरंतराले प्रक्रमाष्टकादन्येपि पक्षा उक्ताः शुल्बे।
चतुर्विंशत्या मपरिमिते। वायावन्ताया वक्ष्यमाणमन्यत। इति प्रक्रमाणां चतुर्विंशत्यामतीतायामाहवनी
यातने। प्रक्रमाणां गणनामकृत्वैवैतास्थाने मम विहारो भविष्यतीति बुध्वा अपरिमिते अपेक्षित ५२

देशे अतिक्रांते वा। वक्ष्युषे वेयान्न्यूनदशप्रक्रमो देश इति परिकल्प्यैतदंते वा। गार्हपत्याहवनीययोरंतराले
पंचधा विभज्य षष्ठं भागं अधिकमानीय स्थूलविहारे षड्धा विभज्य सप्तममधिकमानीया गंतुमासह
वरज्जुं त्रेधा विभज्य पश्चिमतृतीयभागसमाप्तौ लक्षणं कृत्वा तयोः पाशौ च कृत्वा गार्हपत्यपौरस्त्यशंकौ
आहवनीयपश्चात्यशंकौ च पाशौ प्रतिमुच्य लक्षणं दक्षिणतोऽपकृष्य निमित्तं करोति। उत्तरतश्चैवमा
वाप। दक्षिणेन निमित्तशंकुं दक्षिणाग्नेर्मध्यशंकुः। आहवनीयायामरज्जुं चतुर्विंशतिपरिमितां मध्यशं
कुस्थितपाशां कोणशंकौ परिकृष्याधिकांशात् तृतीयाभागादवशिष्टं संन्यस्य तृतीयभागसहितामद्दक्षिण
र्धरज्जुं तिलषष्ठांशसहितसार्धदशतिलाधिकैको तिलतृतीयांशसहितैकादशतिलाधिकोनविंशां
गुलमितामुभयतः पाशां कृत्वा दक्षिणाग्निमध्यशंकौ पाशं निधाय मंडलं परिलिख्य उत्तरार्धं त्यजेत्। द
क्षिणार्धं दक्षिणाग्न्यायतनमिति संप्रदायविदः। करविंदस्तु दक्षिणानिमित्तादुत्तरतः उक्तरज्ज्वर्धपरिमिते
शं देशे शंकुं निहत्य तस्मिन्नुक्तरज्ज्वा मंडलं कृत्वा तदर्धं दक्षिणाग्न्यायतनमित्याह। इत्यमेव कारिकाकारः

सुंदरस्त्र।दक्षिणानिमित्ता दक्षिणभागे दक्षिणाग्न्यायतनमित्याह।अपरेणाहवनीयं षण्णवत्यंगुले शंकुः।तावतीं
रज्जुमष्टधा विभज्य।भागत्रयांते षट्त्रिंशदंगुले।तदर्धे अष्टादशांगुले।अध्यर्धे सप्तविंशत्यंगुले नि
कृत्वोभयतः पाशौ विधाय वेदिमध्यदेशे शंकुं निधाय तस्मिन्भागपंचकांते पाशमितरं सु गार्हपत्यपौरस्त्य
शंकौ निधाय।घल्लक्षणेन दक्षिणतः उत्तरतश्चाकृष्य तृतीयलक्षणे शंकुं निदध्यात्।तत्रान्ते गार्हपत्यपौर
स्त्यशंकोः पाशमुत्कृष्याहवनीयपश्चिमशंकौ दत्वा घल्लक्षणं दक्षिणत उत्तरतश्चाकृष्य द्वितीयलक्षणे
शंकुं निहन्यात्।तावंसौ।उक्तरज्जुं द्विगुणामुभयतः पाशां।मध्ये विहृवंतीं कृत्वा दक्षिणश्रोण्यंसयोः
पाशौ निधाय।लक्षणाद्दक्षिणतः आकृष्य तत्र शंकुं निहन्यात्।तस्मिन्पाशौ नियम्य लक्षणेन दक्षिण
श्रोणिप्रभृति दक्षिणांसपर्यंतमालिखेत्।एवमुत्तरतः।श्रोण्योरंतरालरज्जुमंसांतरालरज्जुं च द्विगु
णौ कृत्वा तथैव संनमनं।इति प्राकृतविहारः।वरुणप्रघासेषु शम्यामात्रचतुरस्राक्षणपार्धे पंचदश
तिलाधिके पंचविंशत्यंगुलमितप्रमाणाधिकोंऽशत्रेधा विभज्य तृतीयांशसहितप्रमाणां रज्जुं सा ५३

र्धषोडशतिलाधिकविंशत्यंगुलमितामुभयतःपाशां त्वा स्वेष्टदेशात् अनुभ्रामणेन मंडलं कुर्यात्।स गार्हपत्यः।
त्तरवेशंकोः पत्तलस्तथा परिमिता द्विपक्षाश्रयणेनाहवनीयपश्चिमशंकुं निहन्यात्।यथा विकीर्णेन दक्षिणा प३
ग्निः पुरतः किंचिद्व्यवधानेनैव योरंतरालदेशो भवति।गार्हपत्याहवनीययोरंतरं विभज्येत्यादिपूर्वोक्तप्रकारे
णाद्दक्षिणाग्निमध्यशंकुप्रवाल्य शम्याप्रमाणे यः सार्धपंचदशतिलाधिकपंचविंशत्यंगुलप्रमाणा
धिकं त्रेधा विभज्य तत्तृतीयांशसहितामुक्तप्रमाणां रज्जुं तिलोनैकोनत्रिंशदंगुलमितामुभयतःपा
शां कृत्वा तस्मिन् शंकौ पाशं प्रतिमुच्य मंडलं परिलिख्य पूर्ववद्दक्षिणार्धे दक्षिणाग्न्यायतनं कार्यं।आहवनी
यपश्चिमशंकोः पुरतः शम्यामात्रे शंकुः।गार्हपत्यपौरस्त्यशंकुमारभ्य षण्णवत्यंगुलेऽरत्नौ पूर्वे वेदिपौरस्त्ये
शंकुः।तत्पश्चिमतः शम्यामात्रे षण्णवत्यंगुले वै शंकुः उत्तरवेद्यर्थं दिग्मन्वित्यापां।तावतीं रज्जुमुभयतःपा
शां कृत्वाऽष्टधा विभज्य षट्त्रिंशदंगुले।सप्तविंशत्यंगुले लक्षणं कृत्वा।वेदिमध्यदेशे शंकुमित्यादि आध
उतस्मात्पश्चिमतः षण्णवत्यंगुले शंकुः।

लक्षणं दक्षिणोत्तरतश्चाकृष्य श्रोणी शंकू। द्वितीयलक्षणेऽसौ। वेदिपूर्वार्धे षट्त्रिंशदंगुले चतुरस्रं
पूर्ववत्करोति। प्रथमपक्षे द्विगुणां रज्जुं कृत्वाग्रं तुकभागेऽष्टादशांगुले सप्तविंशत्यंगुले च लक्षणं -
कृत्वा द्वितीयेनाकृष्य प्रथमे शंकवः। द्वितीये प्रकृतरज्ज्वां नवांगुलेऽष्टादशांगुले सप्तविंशत्यंगुले च ल
क्षणानि। तृतीये सार्धपंचदशतिलाधिक त्रिचत्वारिंशदंगुलां रज्जुं कृत्वा तावत्तिलाधिकपंचविंश
त्यंगुलांते लक्षणं कृत्वा न त्वेवं पाशस्य मध्ये शंकोर्निधानमिति विशेषः। तत्रोत्तरवेदिः। उत्तरस्या
द्वयं सार्धं तरतो द्विपदे वा त्रिपदे वा शम्यापरिमिते श्वा चात्वालः। उत्तरस्या वेदेर्दक्षिणतः प्रकृतिवद्वेदिः।
उभयोर्वेद्योः प्रकृतिवत्संनमनादि अंगुले द्व्यंगुलं चतुरंगुलं पृथुमात्रं रथवर्त्ममात्रं सीतामात्रं प्र
देशमात्रं वा वेद्योरंतरालः। इयदन्तरं श्रोणी प्रतीति भाष्ये। श्रोणिदेशे संदेशो वेयदंतरमित्यन्विलो
कारः। तदोत्तरवेदेः श्रोण्यं संयो दक्षिणतः इयदंतरेण दक्षिणवेदेरुत्तरश्रोण्यं सशंकू निहत्य तदाऽ ५४

वेन पूर्वापरमध्यशंकू दक्षिणश्रोण्यं सशंकू च निहत्य यजमानमात्रा वेदिः कार्या। सा च किंचिद्वक्रा। ग
वातितत्सर्वाग्नेः स्थापनं। इति वरुणप्रघासविहारः। अथ पैतृको विहारः। गार्हपत्यपूर्वशंकोर
रभ्याष्टासु द्विपदक्रमेषु राहवनीयपश्चिमः। गार्हपत्याहवनीययोरंतरं षडु। त्रिभज्येत्यत्र
प्रकारेणादक्षिणाग्न्यायतनं। तत्र मध्यशंकोरुत्तरतः शंकुं पूर्वोक्तरीत्या निहत्यैवं मंडलमि विशेति ति
शेषान्वियां। दक्षिणाग्नेर्मध्यशंकोरुदक् शंकुं दशांगुले विष्कंभार्धतृतीयेन मंडले तत्र कारये
नत्स्यजेदुत्तरमर्धं तु दक्षिणं धनुराकृतिः। अक्ष्णामाहवनीयस्यासप्तमे विवर्धयेत्। तस्याश्च
तुर्थभागे न उदक् शंकुं निखातयेत्। इति दक्षिणाग्न्यायतनं। ते पूर्वभागे शंकुस्तन्मध्यशंको राजवच
दयः। स पैतृकवेदेर्दक्षिणश्रोणिशंकुः। अग्रेणान्वाहार्यपचनं संचरमवशिष्येष इति करविंदः।
तस्य पुरस्तात्। अष्टतिलोनषट्त्रिंशदधिकशतांगुले देशे शंकुः स उत्तरांसः। षाणवत्यंगुले
द्विगुणां रज्जुमुभयतः पाशां मध्ये चिह्नवतीं कृत्वा शंकोः पाशौ प्रतिमुच्य दक्षिणोत्तरतश्चाद्वे

ष्यशंकू। ते दक्षिणांसोत्तरश्रोणी। पदं पंचदशाद्विपदस्त्रिपदो वा प्रक्रमः। पृथोत्तरयुगे त्रयोदशिके द्वादशा
प्रादेशः। द्वौ प्रादेशावरत्निः। चतुर्दशाणवश्चतुस्त्रिंशत्तिलाः। पृथुसंश्लिष्टा वांगुलं। यजमान
स्याधर्धर्यो वोर्गुलं ग्राह्यं। प्रामाणांत तृतीये नवधर्ये त्त्वचतुर्थे नालमनश्चतुस्त्रिंशोने नेत्यक्षण। लक्षणं।
इति श्रीमदापदेवस्तूनुनानंतदेवेन कृतश्चातुर्मास्यप्रयोगः। लघुहारितः। भ्राता वा भ्रातृपु
त्रो वा। सपिंडाः शिष्य एव वा। सहपिंडक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः। तथैव वा मंप्यत्कर्मव
त्सरात्प्रथमादृते। अभ्युदयं विवाहादिकं वा शब्दः पुत्रसमुच्चयार्थः। तेन मृतस्य पितृमात्रादि हर्व
भिः सपिंडनं कृत्वा मृतपितृकस्य पुत्रकन्यादेश्चूडाकरणोपनयनविवाहादि कार्यं काम्यमनावश्य
कं कर्म इष्टापूर्तादि तथैव सपिंडीकरणानंतरमेव कर्तव्यं। किंतु प्रथमवत्सरं विनेति शेषः। अप
कर्षनिमित्ताभावे काम्यस्य नास्तीत्यर्थः। एतेनावश्यकं कर्म चूडाकरणादि सपिंडीकरणमापकृष्य कार्यं।
नेष्टापूर्तादि निमित्तांतरेणापकर्षकृते वत्सरमध्येपि काम्यं कर्तव्यमिति शूलपाणिः॥४॥ ॥ ॥ ५५

ॐ पितृयज्ञेन यक्ष्येति संकल्प्यतरनुष्ठितिः। विष्णुदग्निप्रणयनं वेदस्यादानमेव वा। वेदं दक्षिणापूर्वार्धेभ
वेत्स्तंबयजुर्हितिः। परिग्राहो ऋतमसीत्यादिपूर्वभवेदिह। अपारऋम इत्यादि स्याद्वेत्यपरिग्रहः। नेमां नरे
त्तिदेवस्य सवितुर्मे मिरित्यपि। आहृत्याग्निं दक्षिणाग्नेस्तु स्त्रीवेद्यां निधातु योयजुषान्वाहितिस्तास्मिन्नृतु
स्त्रीमाहवनीयके। समूलं बर्हिरेव स्यात्तल्लुप्यते प्रस्तरक्रिया। सुसंमृतेति मंत्रेणानि धनान्येव संमे
रेत पयस्वतीवपाजाना। तस्यां विशतीति च। उहौ द्वौ परिधीतिस्यावुपवेषसमूहनं। अग्नीन्परिस्तीर्य
पात्रीप्रक्षाल्यस्तरणादि च। सहस्येन कपालानि मर्जनार्थं तु सप्तमं। अग्निहोत्रहवण्या च सहकुं
भं सशूर्पकं। कृष्णाजिनादि षट् पश्चात्स्याच्च सहशरावकं। इडावर्जं चपुरतः पात्राप्राकृतानि वै। पवि सिा
त्रे ब्रह्मवरणं प्रणीतापात्रमर्शनं। स्यात्परिश्रयणं वेद्यां निर्वापस्समये त्रतु। प्राचीनावीतिना कार्यो
निर्वापो दक्षिणेन तु। यज्ञोपवीती निर्वापं कुर्यादुत्तरतस्तथा। यथादेवतमासाद्य कुंभेन प्रोक्षणं।

भवेत्। आदानाद्यवपातांतं पात्राणि प्रोक्ष्य वर्मणः। संसिच्य प्रोक्षणीशेषेर वहन्याद्यवानिह। उत्त
रत्रिभिर्नीयानो व्याघर्त ध्वमिदं ततः। वर्मादानाद्यधीवापः प्रेषांतः प्रथमस्य तु। उपधानं कपालो
नाय स्तं दक्षिणतो भवेत्। गार्हपत्यस्योपवेषं प्रक्षाल्यैकपालकं। उपदध्याद्दक्षिणाग्नेः अंगारस्थाप
नावधि। पिष्टानां तंडुलानां वत्रभेणात्सवनं भवेत्। अधिश्रित्य पुरोडाशं धर्मोस्येति तंडुलान्
तयोः पर्यग्निकरणं स्वेन नाग्निना भवेत्। स्यादाप्यानं प्रकृतिवत् ब्रह्मन्नुत्तरमित्यपि। न स्रुवस्य
परिग्राहो उपसीति भवेत्ततः। पत्नीवर्जं तु संप्रेष उदकुंभस्य पूरणं। संमार्गाद्यद्भिराज्यांतं पत्नी
संनहनं विना। चतुर्गृहीतान्याज्यानि गार्हपत्योत्तरेण तु। पंचानां त्वादिशामेकं जनानां चद्धिती
यकं। येरोस्येति तृतीयं स्यात् ब्रह्मणा स्यात्तुरीयकं। विशेषस्यानुपमतिर्द्वयोः प्रकृतिवद्भवेत्। आवाद्
वीरय इति स्यात् प्रोक्षणमभिमंत्रणं। ब्रह्मणे त्यादिकर्त्तव्यं ग्रंथिविस्रंसनावधि। दर्भैरेतार्हि नो ५८

वेदिं कृत्वा संनहनं न्यसेत्। सर्वं बर्हिरुपादाय स्तरणीयाप्रदक्षिणं। त्रिः परिक्रम्य मंत्रस्याप्यावृत्तिस्त्रिर्वि
धीयते। शिष्टाच्च प्रस्तारपवित्रेण तु धृत्वाप्रतिनिवर्त्तने। पवित्रे प्रस्तरे क्षिप्त्वा यजमानेन मर्पयेत्। मंत्रेण
पुनरादाय परिधीन ध्यमोत्तरो। परिदध्यात्स्वमंत्रेण यजमानोभिमंत्रयेत्। आद्यमंत्रेण चान्तेन
उहस्यात्परिधीति वस्यात्स्वस्थायुनक्मित्वा वीतिहोत्रे समिद्भवेत्। विशायंत्रेति नेवस्यात्तूष्णीं
प्रस्तरसादनं। अयं प्रस्तर इत्यादिया वत्स्यात्स्वभिमंत्रणं। तुल्यं जुहूरसीत्येनदंगारात्तिहनांतकं।
स्वर्ज्योति र्व्योविभात इति धानाभिमंत्रणं। धानानां षट्कपालस्यतत्स्थीमेवाभिघारणं। धानाप
त्रापस्तरणं स्योनं वः कल्पयामि वः। आर्द्रं भुवन इत्यादिना सामुद्धासनं भवेत्। व्यावर्त्तयामित्य
नेन न विभज्येद्वनिर्दिशेत्। एकं पात्रप्रतिष्ठाप्य समभागाज्येन मिश्रयेन्नादेवस्य त्वे स्मपत्रम्य
प्रेषोनेशिष्टपेषणं। अवत्साप्यर्पसि क्षिप्त्वा पिष्टमिषु शलाकाया। दक्षिणाभिमुखस्तिष्ठंस्त्रिः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नारम्भमं यति। प्रलाङ्ग्नेनुक पालानित्र। मेणस्यादलं क्रिया। देयोव इति धानानां तस्य यस्येति यज्वनः।
हृत्वा मंथं शल्यावास्यं प्रियेणे केक सादनं। अयं मम वनुर्हेति। कृत्वा सत्राभिमर्शनं। अंजनाभ्यं
जनं कुंभं कशिपुं चोप बर्हणं। स्थापयित्वा दक्षिणतो वेदस्य स्थापनं भवेत्। परिस्तीर्य वेदे घृतान् हो
तुरासनकल्पनं। होतरे हीति संप्रैष्याग्नये देवंभ्य इत्यपि। समं त्रेधा विभज्येध्मं प्रणावेप्रणावेक्षिपे
त्। शिष्टेकामनुयाजार्थं त्रिर्वेदेनोपवाजयेत्। स्रौवाघारा घाप्रवरान्सीदहहोताश्चानिर्दिशेत्। तान्…
देवाः पितर इति वयजमानो नुमंत्रयेत्। स्रुवावादायवतुरः प्रयाजान्बर्हिषर्जि इष्ट्वो ज्यभा
गावपि वविमुच्य प्रस्तरे स्रुवौ। प्राचीनावीतिनः सर्वेभवेयुर्विपरिक्रमः। स्यात्परिश्रयणानां च
ऋत्विक् स्रु क् हविषां तथा। अग्नेर्दक्षिणतस्तिष्ठेदाग्नीध्रो ध्वर्युरेव च। ब्रह्मा च यजमानश्च भवेयु
रतरतस्तथा। दक्षिणेन तु हस्येयोपमद्दक्षिणतो गृहा ध्रुवा। पुरोडाशाद्दक्षिणतो धानास्तद्दक्षिण

पुरोडाशस्य ४

न तु। करंभस्यादुपस्तीर्य जुक्तां प्रैष्येदनं तरं। उपांशु देवतामुच्चैरनुस्वाधेति निर्दिशेत्। मा भेरिति पुरो
डाशस्यावदानं सकृद्भवेत्। मा भैष्टेति च धानानां मंथनं स्याद्विकृतं भवेत्। अभिघार्यावदानं तदया
क्रम्योत्रकेरुदकृ। आस्वाधेति वदद्यादस्तु स्वाधेति निर्दिशेत् प्रैष्येत्सोमं पितृमंतं स्वधेत्यध्वर्यु
रत्र तु। प्रस्याक्रम्यावदानं स्यात्। धानानां पूर्वमत्र तु। मंथस्य क्रमेणस्यादनंतरं
पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो नु स्वाधेत्यादि समाचरेत्। सकृन्मथा पुरोडाशाज्ञानाभ्याश्च सकृत्सकृत्।
अवदायाभिघार्यस्या त्तेषां प्रत्यभिघारणं। वीवधं त इत्यादि धाना प्रत्यभिघारणं। वक्ष्यहेत्यादि स
र्वत्र यजमानोनुमंत्रयेत्। नाविष्टानग्नये कव्यवाहनायेति स्विष्टकृत्। अत्राध्वर्यु वसमाप्तिश्च स्यादि
तीयाभिघारणं। वैश्वानरे च प्राशित्रमवघ्राणेव भक्षयेत्। मंथएवयदेडास्यात्सुरूपेत्यादिनेव हि
अवदाने द्वयोर्मंथस्यात्सुरूपेतिय ज्वनः। जिघ्रेणामक्षायिते डां सर्वेषां मार्जनं भवेत्। होतृहस्तस्थितं म

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

धं जिघ्रेमुहोत्ति पूर्विकाः। अत्र वा मार्जनं केचिदिच्छंती स्यादिधूर्न्नेकृत्वा। उदकुंभं समादाय भुंधं तो पितरः
सकृत्। यजमानो मंत्रमुक्त्वा वेदिं त्रिः परिषिंचति। अपा वि छेति मंत्रेण प्रतिपर्येति कुंभवान्। हविःशे
षान् विल्नो ऽवन्नी। पिंडान्कृत्वा निसृष्ट पि। स्त्रक्तिषु स्यापयेत्पूर्वो धास्तु पूर्वान्विनिर्दिशन्। प्रातिलोम्य
क्रमेणोऽष्टषष्ठपंचमनुर्यकान्। प्रपितामहस्य प्रपितामह इत्यादिशब्दकैः। लेपं स न्पासु तरस्यानि
मज्यात्रेति विर्दिशन्। उदाङ्मिः क्रम्यत्र स्थितिभिः सह पूर्वाग्निमुपस्थितिः। सुसं दृशं त्वेति ऋचा पर
स्याक्षत्र मीमृवा। परिश्रितं वर्तयेद्वा जनादिपित्स्य तावत्। कुर्युर्यज्ञोपवीतानि विपरिक्रमणं त
था। अखिलां वस्त्रावां वैव परिश्रयणानि गमः। इदं निर्दिश्य वेदेन यज्ञभागं हरेत्ततः। अन्वाहा
र्याधोपसत्तं दानयनां तंमवेत्समं। देवो यज यजेत्याद्यः प्रेषो यज इतीरितः। निवीतिनो भवेत्से
तेआप्युषेत्वेत्यनंतरं। कृत्वा यज्ञोपवीतं तु स्वगा देव्येति निर्दिशेत्। संस्त्रावांते क्षाल्य लेपान् आऽपस्था

५८

[illegible]लीकरणमुच्चितं। अन्योऽथालेहयस्यात्। न वर्गदेन [illegible] लाकरोती [illegible] श्रुतस्साकेचन [illegible]दाग्यत्रा
ध्वर्य्युर्बेवा होता [illegible] समान्न्या [illegible] तानूकुर्यातिद्रति स्मृता [illegible] होता [illegible] त्रेणाके लादृ सम
प्राधतर्न्ने [illegible] सूत्रेया [illegible] माण्यं। नेदेवताते [illegible] स्वरा दाद्वि [illegible]। आग्न होत्र [illegible]
दावप्राप्यप्रसं [illegible] त्। अंतरेण हवि [illegible] छु उपांश्च तरेधिपाद् [illegible] सूत्रे पोतरे धिशाम्नायां
द्विछु देवतापं [illegible] सात तराब्दे [illegible] प्रमाणा त्वोपन्यासान्नेपतरे [illegible] णाइति वचनात् ध्वक
न्यायमन्येषां न्यनन नवेति रुति वदतादचनात् देवतार्थवकल्पे सूत्रप्रामाण्यमभ्युपगम
वहच ग्रान्धोस्यपरावेनामानास्यामप्युपां सुयाऊस्यद्धरहितत्वात् दारामिकाधिकर
णं कृत्वा [illegible] तेति नंतरलोके [illegible]। छंदोगाध्वर्यु प्रत्ययानामधिका लादीनामाश्व [illegible] यनेन
विशेषतो [illegible] नांच [illegible] नि [illegible] च यद् [illegible] नैवाश्वलायनसूत्रे प्रमाणं इव
शेषत [illegible] द्धरहिताऽऽधुतेनोपादेया। नोपादेयं चामुरेवन्यायेन दर्शपूर्ण गतेष्याज्य होत्रेपञ्जु
रा [illegible] भिः। तथा च [illegible] रोपः। यथो [illegible]। अरुक्त्वा [illegible] दिति हेतु वचनात् यत्र [illegible] होत्रमा
[illegible] नियमपरे श्रुतिर [illegible] यजु [illegible] यज्जमानेनस्वतन्त्रं होत्रा [illegible] एवयष्टव्या।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

लीस्रुवंस्रुवौ॥ आदायगच्छेदध्वर्युर्गार्हपत्यं स्रुवौ क्षिपेत्॥ संपत्नीदक्षिणाग्नास्फः प्रायश्चित्तानि
नो यजुः॥ नूलीबर्हिः प्रहरणं ध्रौवं होमे समापयेत्॥ पत्नीभागमवघ्राय वध्यमिस्तरणादि वायंदेवा
मजेनाथ स्यात् यद्यु मेत दपीति वा॥ इति पित्र्याकारिका समाप्तः॥ ५५५॥ अग्निमग्नआवह। सोम
मावह। सोमंपितृमंतं आवह। पितॄन्बर्हिषदः आवह। पितृन्अग्निष्वात्तान् आ॰ यमं आ॰ देवाँ आज्यपाँ आ॰ अग्निं कव्य
वाहनमावह। अग्निं होत्राय आवह। स्वंमहिमानमावह। आवह जातवेदः। उपांशु [illegible] तंत्र पक्षे आवह स्वाहाकार प्रभृती नामंगप्रधानसंबंधिनामं द्वौ का
रणं। तथ्यावाह देवान्यजमानाय आवह जातवेदः सनावह इत्यद्ययोः पांशुत्वमेव कर्तव्यं। यद्यपि देवतासंबंधाभा
वादितिसिद्धं तं भाष्ये सुमंद्रतंत्रत्वे प्रधानदेवतावाचिपदानामुपांशुत्वं अंगदेवतावाचिनासुमंद्रत्वं॰ उभय
संबंधिनामाकारादीनां तु मंद्रमध्यमनोमनैस्वमौलिकः प्रकृतस्तोत्रावपवसंबंधो स्वर इतिव्यक्तिकृदेवत्रातो
अतंत्रानामपितेषां तत्संबंधी सुमंद्रस्वर एवेति सिद्धं तं भाष्ये। सुमंद्रतंत्रत्वे चाग्निकव्यवाहस्य सतस्सिसव्यो
तर्युपस्थेसादेनोपांशुत्वं प्रधानमात्रेतद्धिजये [illegible] कृदाद्युक्तत्वात्॥ यद्यप्यमरूतं समकपालेरु
तिरुद्रमरुतो देवतात्वं बोधायनेनोक्तं तथापि आश्वलायनेन यजमानेन स्वसूत्रोक्तं सगुणदेवता ५९

एवच्छिरूतोक्तं। अस्मिन्कर्मणि गुणानामपि नरूतां एतएव भगतः प्रकरणा
पठितत्वादित्ति। अन्विलायां तु रुद्रे हवस्वतवसः प्रचिन्नमर्के गणानुरायेद्दा
मरुतः स्वतवसः एवं आश्वलायनपक्षे आपस्तंबस्प तु मते मरुत एव देवता
तदावाहनप्रघासिके भवतइत्युक्तं। यद्यत्रैवं। नन्वेवं सर्वशाखासूत्र
णां सर्वत्र होत्रादो प्राप्याः पसति द्विरोधेवि कल्प्यः स्यात्। वेदानधीत्य वेसादो
वेसकस्याधिवेदत्रयाध्ययनत्वेनेम आश्वलायनाद्दमे बोधायनादृत्तिव्य
वस्थासंभवादिति चेन्नायथा स्वीयग्रह्यसूत्रेणायस्योपनयनादिसतथा
स्वीयपूर्वस्यनादेररुद्वयवहारा वगतव्यवस्थालंबनेन दोषदुष्टविकल्प
परिहारे संभवति तदसंभवात्। अन्यथापूर्वाह्णसंध्यो आश्वलायनादीनां
संध्येदिनयागोमाध्यंदिनीयानां परद्विनेद्दसादि माधवोक्तव्यवस्थोच्छेद

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१३९६

वं ब्रह्मास्ते ब्रह्मासते ब्रह्मा ब्रह्माऽहं ते मानुषः। तन्मामवतु तन्मा विशतु तेन मा भुक्षिषीय। इति ब्रह्मा जप
ति ततः अस्मिन्नाधाने अग्निर्मे होता स मे होता होतारं त्वा नारायणशर्माणं वृणे। इति होतारं महन्मे
वोच इति पूर्ववज्जपः। [अत्र] होतारं होतारं नारायणशर्माणं वृणे। इति होतारं महन्मे वोच इति पूर्ववज्जपः।
॥६० अग्निष्टे होता स ते होता होताऽहं ते मानुषः इति विशेषः। अस्मिन्नाधाने आदित्यो मे अग्निष्टे होता स ते हो ॥६०।
ता होताऽहं ते